

Fair Trade z pohľadu postrozvojového prístupu

TOMÁŠ PROFANT

Fair Trade from a post-development perspective

Abstract: The fundamental problems of development politics lead some authors to call for alternatives to development instead of calling for development alternatives. The approach, which is based on a post-structuralist, discursive critique and refuses development as a whole, is called post-development. The goal of this work is to follow Aram Ziai's research methodology and examine Fair Trade (FT) from a post-development perspective. First I deal with the classical development paradigm and its normative assumptions. Then I present the post-development approach. In the last part, I examine the accordance of the FT publications and answers of FT employees with the classical development paradigm and try to answer the research question of whether FT, from a post-development perspective, represents a real alternative to the approaches from the classical development paradigm period or whether it is just one of its followers.

Key words: development, post-development, discourse, Fair Trade, classical development paradigm.

Jednou z reakcií na nedostatky rozvojových politík je úplné odmietnutie koncepcie rozvoja ako takej, častokrát označované ako hľadanie *alternatív k rozvoju* namiesto *rozvojových alternatív* (Escobar, 1995, s. 215). Takýto prístup reprezentuje tzv. postrozvoj. Postrozvojový prístup sa namiesto na ekonomický rast, modernizáciu a industrializáciu ako hlavné zložky rozvoja spoločnosti zameriava na lokálne alternatívy k západnému spôsobu života so zásadne odlišnými spôsobmi fungovania medziludských vzťahov. Pri hľadaní iných možností sa autori postrozvojového prístupu obracajú najmä na lokálne sociálne hnutia, teda na spoločenstvá s tradičnými a hybridnými kultúrami usilujúce o napĺňanie vlastných predstáv o dobrom živote.

Na základe metodológie využitej v knihe Arama Ziaia (Ziai, 2004 a) sa pokúsim zodpovedať na výskumnú otázku tohto článku – či hnutie *Férový obchod* (Fair Trade – FT) z postrozvojového pohľadu predstavuje skutočnú alternatívu k prístupom z rozvojovej epochy po druhej svetovej vojne, alebo je iba jedným z ich mnohých pokračovateľov. Inými slovami, či sa FT radí medzi iniciatívy zodpovedajúce klasickej rozvojovej paradigme, alebo je s ňou v rozpore.

Na tomto mieste je nutné poznamenať, že analýza, o ktorú sa tu pokúsim, nemôže plne odpovedať na otázku, či FT je príkladom postrozvojového prístupu. Prvým problémom je kultúrne relativistická podstata postrozvojového prístupu, ktorá má za následok, že je nesmierne náročné vytvoriť akési univerzálne kritériá pre postrozvojové politiky či programy. K takejto odpovedi sa dá iba približovať na základe vedeckého konsenzu, vyplývajúceho z podobnosti predstáv ľudí o dobrom živote.

Druhým problémom je, že nie je možné označiť celý FT – súbor noriem a obrovského množstva aktivít – za postrozvojový, ale dá sa vždy skúmať iba jeden konkrétny FT projekt a jeho vplyv na konkrétnych ľuďoch. Na základe ich hodnotení takéhoto projektu by bolo možné odvážiť sa tvrdiť, že sa FT približuje k predstave postrozvojového prístupu človeka, ktorý tento súd vyslovuje. Odpoveďou na tieto problémy je prístup z opačnej strany,

o ktorý sa pokúsím v tomto článku – určiť, nakoľko sa FT odchyľuje od klasickej rozvojovej paradigmy. Tým sa mi nepodari určiť, či je FT príkladom postrozvojového prístupu, ani či by som nejaký konkrétny FT projekt označil za postrozvojový. Je to jednoducho príspevok k hodnoteniu FT z pohľadu diskusie rozvoj/postrozvoj, ktorý azda odpovie na otázku, kam FT svojimi aktivitami smeruje.

Fair Trade som vybral na základe troch hlavných dôvodov. V prvom rade je to neustále sa rozširujúca mimovládna aktivita. Tržby FT za rok 2007 boli 2,381 miliardy EUR oproti 832 miliónom v roku 2004. V ľudskom rozmere to znamená, že v krajine, kde sa FT predáva najviac, vo Švajčiarsku, si za rok v priemere každý občan kúpil FT produkty za 21 EUR (Krier, 2008, s. 7–8).

Druhým dôvodom je, že FT, hoci býva z rôznych príčin kritizovaný, je obvykle, *ak vôbec*, tak vnímaný veľmi pozitívne, jednoducho ako dobrá vec a produkty s označením FT sú vnímané ako produkty, ktoré „treba kupovať“ (pozri napríklad *Talking Retail*, 2008). J. K. Gibson-Graham vo svojej poslednej práci označuje FT za jeden z príkladov postkapitalistickej politiky. Zaraďuje ho tak k príkladom iniciatív, ktorým sa dostalo označenie postrozvojové jednoducho tým, že boli publikované v časti *Practice* zborníku *Exploring Post-development* (príspevok – Gibson-Graham, 2005 /pôvodné vydanie/, v zborníku Ziai /ed./, 2007).

Posledným dôvodom je snaha osobne si zodpovedať, či by človek mal kupovať výrobky FT. Ak je táto aktivita iba pokračovaním rozvojového diskurzu udržiavajúceho z môjho pohľadu nespravodlivé mocenské vzťahy medzi aktérmi rozvojovej politiky, je potrebné prehodnotiť jej fungovanie.

Metodológiu, ktorú používa Aram Ziai (Ziai, 2004 a), považujem za vhodnú, pretože sa mu na jej základe podarilo zhodnotiť štyroch významných štátnych a neštátnych aktérov – Svetovú banku (SB), nemecké Ministerstvo pre hospodársku spoluprácu (*Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung – BMZ*), mimovládnu katolícku organizáciu Miseror a mimovládnu zdravotnícku organizáciu Medico International. Ziai využíva diskurzívnu analýzu a metódu rozhovorov, ktorú som sa tiež rozhodol použiť. Mojim cieľom je pokračovať v tomto výskume a replikovať metodológiu na piatom objekte skúmania – na Fair Trade.

Je pritom treba zdôrazniť, že táto metodológia obsahuje isté obmedzenie a síce, že nevedie k hodnoteniu praxe skúmaných aktérov, ale iba k skúmaniu sebachápania danej organizácie prostredníctvom jej vlastných textov a rozhovorov s jej predstaviteľmi. Zachytiť tak je možné iba akúsi sebainterpretáciu a nedá sa jednoznačne zhodnotiť prax daných organizácií. Podobný výskum by zásadne presahoval rozsah tohto článku.

Ďalším obmedzením je nemožnosť hodnotiť FT ako celok. Odhladiac od roztrieštenosti rôznych organizácií FT, ktorú som sa snažil vyriešiť analyzovaním dokumentov hlavných zastrešujúcich organizácií FT, problém s hodnotením FT ako celku je spôsobený regionálnym vymedzením respondentov. Kým analyzované texty majú dohromady istú výpovednú hodnotu o celom FT, respondenti pochádzajú výlučne z Českej republiky a Slovenska. V Zhrnutí analýzy textov a rozhovorov (viď s. 90–92) je z tohto dôvodu aj poukázané na rozdiely medzi českým a slovenským FT (analýza rozhovorov) na strane jednej a medzinárodným FT na strane druhej (analýza dokumentov).¹

Text je členený nasledujúcim spôsobom. V prvej časti sa zameriam na klasickú rozvojovú paradigmu. V druhej stručne priblížim postrozvojový prístup. Nakoniec priblížim metodológiu výskumu a následne sa pokúsím o analýzu dokumentov a rozhovorov, postupujúc podľa jednotlivých úrovní klasickej rozvojovej paradigmy. Tvrdenia FT budem porovnávať s predpokladmi paradigmy. V závere potom odpoviem na výskumnú otázku.

KLASICKÁ ROZVOJOVÁ PARADIGMA

Za klasickú rozvojovú paradigmu sa považuje teoretický prístup k rozvoju od druhej svetovej vojny minimálne do osemdesiatych rokov minulého storočia, kedy dochádza k jej

modifikácii.² Mnohokrát citovaným odštartovaním klasickej rozvojovej éry je inauguračný prejav Harryho Trumana z roku 1949.³ V ten deň bolo symbolicky „vytvorené vnímanie vlastného ja (self) a toho druhého (the other)... V ten deň sa 2 miliardy ľudí stali nerozvinutými. Prestali byť tým, čím boli v celej svojej rozmanitosti, a boli čarovným prútkom premenení na odraz reality tých druhých.“ (Esteve, 1995, s. 6–7.) „Stručne povedané, realita bola kolonizovaná rozvojovým diskurzom.“ (Escobar, 1995, s. 6.) Relevantnosť výskumu klasickej rozvojovej paradigmy potom vychádza z predpokladu, že „diskurz a stratégia rozvoja spôsobili... masívnu nerozvinutosť a zbedačenie, nevýslovné vykorisťovanie a útlak“ (Escobar, 1995, s. 4).

Zrejme najzrozumiteľnejším spôsobom sa s existenciou klasickej rozvojovej paradigmy vysporiadal Ziai (Ziai, 2004 a, s. 134–145).⁴ Pokúsim sa ju tu predstaviť, aby som na jej základe mohol v prípadovej štúdii identifikovať podobnosti alebo odchýlky v dokumentoch FT a myslení členov tejto iniciatívy.

Aram Ziai rozlišuje viacero úrovní existencie paradigmy – filozofickú, metateoretickú, teoretickú, metodologickú, metodickú a praktickú. Tieto úrovne sa do istej miery prekrývajú, o to lepšie ale umožňujú porozumieť klasickej rozvojovej paradigme.

Filozofická úroveň (týkajúca sa podmienok rámca vedy)
1. Karteziánska racionalita.
2. Baconovské vnímanie prírody.
3. Ekonomický človek.
Metateoretická úroveň (týkajúca sa možnosti vytvorenia teórie)
1. Normatívna predstava dobrej spoločnosti by mala byť označovaná za rozvoj.
2. Existuje univerzálne platná predstava rozvoja ako cieľového stavu.
3. Existuje univerzálne platný spôsob rozvoja predstavujúci proces vedúci k tomuto cieľu.
4. Týmto spôsobom môžu všetky spoločnosti dosiahnuť cieľový stav rozvoja.
5. Experti na rozvoj sú schopní identifikovať cieľový stav rozvoja a spôsob ako ho dosiahnuť.
Teoretická úroveň (týkajúca sa vytvárania teórie)
1. Normou rozvoja ako cieľového stavu sú západné industrializované spoločnosti.
2. Normou rozvoja ako procesu sú západné industrializované spoločnosti.
3. Spoločnosti, ktoré zaostávajú v oblastiach týkajúcich sa týchto noriem, potrebujú hospodársky rast, modernizáciu spoločnosti a technologický rozvoj (Technologisierung), aby pokročili na univerzálnej ceste k rozvoju a dosiahli konečný stav rozvinutej spoločnosti.
Metodologická úroveň (týkajúca sa možnosti empirického výskumu)
1. Rozvinuté a menej rozvinuté krajiny je možné identifikovať prostredníctvom komparatívnej analýzy.
2. Rozvoj je možné merať a evidovať pomocou štatistických indikátorov.

Metodická úroveň (týkajúca sa empirického výskumu)
1. Jednotky určené na meranie a porovnávanie sú národné štáty.
2. Mierkou merania rozvoja sú západné industrializované spoločnosti.
3. Najdôležitejším indikátorom rozvoja je hospodársky výkon vo forme hrubého národného produktu, hrubého domáceho produktu a/alebo hrubého domáceho produktu na osobu.
Praktická úroveň (týkajúca sa využitia teoretických a výskumných výsledkov)
1. Rozvoj je možné vykonávať prostredníctvom naplánovaných zásahov do spoločenských štruktúr.
2. Aktérmi týchto zásahov sú štáty a rozvojové inštitúcie.
3. Negatívne sprievodné javy sú s ohľadom na cieľ rozvoja akceptovateľné.

Na filozofickej úrovni rozlišuje Ziai tri hlavné základy – karteziánsku racionalitu, baconovske vnímanie prírody a chápanie ekonomického človeka. V prvom prípade rozvoje paradigma predpokladá univerzálne platný vedecký systém, ktorého metódy umožňujú rozdeliť svet na izolované, analyzovateľné jednotky a z konkrétnych situácií abstrahovať univerzálne platné zákony (1. filozofický predpoklad).

Chápanie prírody podľa Francisa Bacona považuje prírodu za podriadenú a ovládateľnú človekom. Medzi ním a prírodou existuje zrejma hranica vedúca k antropocentrickému chápaniu sveta (2. filozofický predpoklad).

Chápanie človeka ako ekonomického tvora predpokladá, že jedná individuálne a racionálne, teda podľa svojich primárnych ekonomických potrieb. Jedinou jeho náplňou je ich uspokojovanie (3. filozofický predpoklad).

Prvým predpokladom na metateoretickej úrovni je spojenie pojmu rozvoj s pozitívnou predstavou dobrej spoločnosti. Klasická rozvojová paradigma prepožičiava takpovediac neobmedzenú imunitu čomukoľvek, čo je spojené s rozvojom (1. metateoretický predpoklad). Umožňuje tak ale zároveň rôznym aspektom rozvoja, aby boli označované tým istým pojmom s pozitívnou konotáciou. Zároveň však potom nie je jasné, čo presne rozvoj znamená, a zmysluplnosť tohto výrazu sa vytráca.

Aby som konštrukciu paradigmy uchopil čo najzrozumiteľnejšie, pokúsím sa predpoklady rôznych úrovní pospájať čo najlogickejšie a nie nutne v slede, v ktorom sú prezentované Ziaiom. V prvom rade (2. metateoretický predpoklad) je potrebné si uvedomiť možnosť existencie lepšej – kultúrnej alebo inak vyspelejšej – spoločnosti.

V prípade klasickej rozvojovej paradigmy je touto predstavou západná industriálna spoločnosť (1. teoretický predpoklad), charakterizovaná národným štátom a industriálnou produkciou, ktorá má viesť k masovému konzumu a následne k blahobytu celej spoločnosti.

Na základe možnosti existencie univerzálnej predstavy cieľového stavu rozvoja, ktorý predstavuje západná industriálna spoločnosť, je potom možné ostatné spoločnosti porovnávať s touto predstavou (1. metodologický predpoklad). Vzniká tak arbitrárne rozdelenie na rozvinuté a menej rozvinuté spoločnosti. Univerzalizované partikulárne predstavy sa stávajú mierkou rozvoja. Keďže touto partikulárnou predstavou je západná spoločnosť, jednotkami určenými na porovnávanie sú národné štáty (1. metodický predpoklad) a mierkou západnej spoločnosti (2. metodický predpoklad). Zároveň vedie porovnávanie štátov k vnímaniu štátu ako hlavného subjektu rozvoja, čím dochádza k znižovaniu významu role nešťátnych aktérov v tomto procese. Považovanie západnej spoločnosti za mierku roz-

voja vedie k tomu, že to, v čom vyniká, je považované za dôležité pre meranie rozvoja. Ak by sme napríklad považovali za mierku rozvoja mieru kriminality, počet samovrážd, sociálnu súdržnosť vidieckej spoločnosti, mieru pohostinnosti voči cudzincom alebo rešpekt voči starším, rebríčky rozvoja by zrejme vyzerali inak.

Podobne ako existuje možnosť predstaviť si lepšiu spoločnosť, ktorá je konečným cieľom rozvoja (2. metateoretický predpoklad), je možné identifikovať proces, ktorý k takejto spoločnosti má viesť a nazvať ho rozvojom (3. metateoretický predpoklad). Zmyslom väčšiny rozvojových teórií a politík je, že je možné ich formulovať tak, aby boli všeobecne platné a teda aby bolo možné ich využiť kdekoľvek vo svete. Predpoklad jedinej predstavy spôsobu rozvoja implikuje, že všetky krajiny či spoločnosti by mali byť schopné touto cestou dosiahnuť rozvoj (4. metateoretický predpoklad). Existencia jasne daného procesu umožňuje, aby ktokoľvek na jej základe identifikoval konkrétne kroky potrebné pre plynulý proces rozvoja.

Podobne ako v prípade rozvoja ako konečného cieľa, aj tu je ideálom rozvojového procesu cesta, ktorou sa vydali západné industrializované štáty (2. teoretický predpoklad). Tento proces sa zakladá najmä na teóriách týkajúcich sa pokroku po určitých stupňoch rozvoja. Dané stupne však nie sú prirodzené, ale sú idei rozvoja prisúdené podľa procesu, akým západné štáty dosiahli súčasný stupeň rozvoja.

Napriek tomu, že v diskurze existuje zrejmy, nespochybniteľný, konečný cieľ rozvoja a proces je možné identifikovať so štádiami, ktorými si prešla západná Európa, vyvstáva otázka, kto konkrétne definuje rozvoj. Vychádzajúc z karteziánskej racionality – z možnosti poznať svet a aplikovať tieto poznatky v náš prospech – myšlienka rozvoja sa stáva púhym technickým problémom, ktorý sa dá zvládnuť aplikovaním odborných vedeckých poznatkov. Skupinou ľudí, ktorí majú takéto znalosti, sú rozvojoví experti (5. metateoretický predpoklad). Títo „odborníci“ posudzujú a konštruujú realitu na základe vlastných skúseností a hodnôt, bez toho, že by nutne brali do úvahy ideály dobrých spoločností ľudí, ktorých sa rozvoj bytostne dotýka.

Rozvoj sa potom v praxi vykonáva prostredníctvom naplánovaných zásahov do spoločenských štruktúr (1. praktický predpoklad).

Napriek tomu, že sa pri definovaní rozvojových cieľov využíva znalosť rozvojových odborníkov, aktérmí, vykonávajúcimi rozvojové zásahy, sú štáty a rozvojové inštitúcie (2. praktický predpoklad). Rozvojové inštitúcie získavajú legitimitu práve vďaka znalosti expertov, ktorí pre nich pracujú.

Tak ako je normou konečného cieľa a procesu rozvoja západná spoločnosť, je potrebné, aby sa nerozvinuté krajiny zlepšili v oblastiach, v ktorých západné spoločnosti „vedú“ – v hospodárskom raste, v modernizácii spoločnosti a v technologickej vyspelosti (3. teoretický predpoklad). Tento predpoklad vychádza z všeobecne akceptovaného „dobra“ hospodárskeho rastu a aplikácie vyspelých technológií v živote ľudí.

Abstraktné, ekonomické myslenie sa prejavuje vo vnímaní rozvoja ako merateľného pomocou štatistických indikátorov (2. metodologický predpoklad). Teda, že život je možno redukovať na niektoré kvantifikovateľné ukazovatele a pomocou nich porovnávať rôzne spôsoby života.

Pri meraní rozvoja potom dochádza k sústredení sa na najvýznamnejší ukazovateľ hospodárskeho rastu – na hrubý domáci produkt (HDP), hrubý národný produkt (HNP) alebo HDP na osobu (3. metodický predpoklad). Dochádza tak k nivelizácii nerovností v krajine a zahrnutá je iba produkcia formálneho sektora, nehovoriac o tom, že akákoľvek výmena, a teda aj taká, ktorá poškodzuje životné prostredie, je vnímaná ako pozitívna, ako prispievajúca k hospodárskemu rastu.

Posledným predpokladom je 3. teoretický predpoklad. Podľa neho sú prípadné negatívne sprievodné javy rozvoja akceptovateľné, dokonca nevyhnutné v záujme vyššieho dobra konečného cieľa. Takéto „zmierenie sa s osudom“ vychádza z logiky, že na to, aby sme sa mohli mať lepšie, je nutné sa obetovať.

POSTROZVOJOVÝ PRÍSTUP A DISKURZ

Arturo Escobar v závere svojej knihy *Encountering Development* ponúka nasledovnú definíciu postrozvojového prístupu: „*Autori reprezentujúci tento trend uvádzajú, že sa zaujímajú nie o rozvojové alternatívy, ale o alternatívy k rozvoju, teda odmietnutie celej paradigmy... Členovia tejto skupiny zdieľajú určité myšlienky a záujmy: záujem o lokálnu kultúru a poznanie, kritický postoj k zavedeným vedeckým diskurzom a obranu a podporu lokálnych, pluralistických grassroot hnutí.*“ (Escobar, 1995, s. 215.)

Ostatní autori obvykle poukazujú na radikálnosť postrozvojového prístupu, ktorý odmieta rozvoj tak, ako bol doteraz praktikovaný, a tým sa odlišuje od ostatných prístupov, ktoré požadujú iba nápravu. K radikálnosti sa pridáva postštrukturalizmus a diskurzívna kritika ako podstatný prvok v kritike rozvoja. V mnohých prácach figurujú odkazy na Michela Foucaulta a termíny, ktorými sa snaží analyzovať diskurz. Tento prístup – podľa prominentného kritika postrozvojového myslenia Rayho Kielyho – považuje rozvoj za diskurz, ktorý „*nereflektuje, ale konštruuje realitu*“ (Kiely, 1999, s. 31).

Kľúčovým prvkom postrozvojového prístupu je analýza rozvojového diskurzu. Okrem iných⁵ využíva Foucaultov prístup pri analýze rozvoja Morgan Brigg (Brigg, 2002). Brigg analyzuje rozvoj prostredníctvom Foucaultových pojmov dispozitívu⁶ a normalizácie.⁷ Dispozitív je vhodným nástrojom na uchopenie rozvoja, ktorý obsahuje diskurzívne aj materiálne prvky a zároveň umožňuje akceptovať pozitívne snahy agentov rozvoja a ich rôznorodé dopady. Normalizácia je termín vzťahujúci sa na individuá, avšak je možné rovnako dobre ho použiť na národné štáty. Začiatok inštitúcií a rozvojového diskurzu po druhej svetovej vojne umožnil vznik rozvojového dispozitívu, ktorý následne viedol k normalizácii národných štátov.

Dôležité je pritom si uvedomiť, že nie štát je konštitutívnym prvkom dispozitívu, ale najvyšš je jeho centrálnou inštitúciou, ktorá nevykonáva dispozitív, ale skrz ktorú ako jednu z mnohých dispozitív operuje. Inými slovami, normalizáciu nevykonáva štát, ale všetky súčasti dispozitívu, pričom štát sa chová v súlade s diskurzívnymi prvkami dispozitívu a neustále ich reprodukuje.

Vedúcou inštitúciou operujúcou v rámci rozvojového dispozitívu je Svetová banka, ktorá sa „*vynoruje ako nesmierne hustý bod (intensely dense node) vzťahov sily v rozvojom dispozitíve*“ (Brigg, 2002, s. 432). Kľúčové pritom je, že napriek tomu, že je možné ju považovať za akúsi hlavu dispozitívnej pyramídy, moc je produkovaná celým dispozitívnym aparátom. Bez neho by Svetová banka nemohla operovať. Ak by prestal reprodukovat ľudskú túžbu po rozvoji, činnosť Svetovej banky by začala strácať zmysel a zdanlivo permanentný systém by sa veľmi rýchlo začal meniť.

Obsah diskurzu, ktorý je operacionalizovaný prostredníctvom Svetovej banky a ďalších inštitúcií, je predmetom prvej časti, takže stačí zopakovať tri základné body rozvojového diskurzu:

- 1) Existuje rozvoj – sociálna zmena podľa univerzálneho vzorca.
- 2) Existuje nerozvinutosť (*underdevelopment*) – stav spoločnosti vzhľadom k rozvoju, ktorý je však možné prostredníctvom expertami naplánovaných sociálnych intervencií zmeniť.
- 3) Experti sú v pozícii, z ktorej môžu definovať rozvoj a nerozvinutosť (Ziai, 2006, s. 45).

Takto prezentovaný diskurz sa môže zdať značne homogénny, v skutočnosti je však základom rôznych odnoží rozvojového diskurzu. Ako píše Arturo Escobar: „... *zdanlivo opačné možnosti môžu jednoducho koexistovať vnútri rovnakého diskurzívneho poľa (napríklad v rozvojovej ekonómii štrukturalistická a monetaristická škola sa zdajú byť v jasnom protiklade, avšak patria do rovnakej diskurzívnej formácie...)*“ (Escobar, 1995, s. 42).

Odchýlky od tohto základu budem prezentovať v nasledujúcich kapitolách.

FAIR TRADE A ANALÝZA DISKURZU – DEFINÍCIA A METÓDA ANALÝZY

Fair Trade – rozvojová organizácia

V snahe o čo najstručnejšiu prezentáciu Fair Trade by som ho na základe jeho vlastných dokumentov charakterizoval nasledovným spôsobom: Ide o hnutie, ktoré sa zaoberá dovozom produktov z krajín Juhu do krajín Severu. Usiluje pri tom o to, aby ľudia zapojení do výroby produktov s označením FT mali lepšie podmienky pre život, než majú pri výrobe produktov neo značených ako FT. Toto zlepšenie sa prejavuje na cene výrobkov FT, ktoré bývajú obvykle drahšie než ostatné. Spotrebiteľ tak má možnosť dobrovoľne sa rozhodnúť, či si kúpi lacnejší výrobok a ušetrí, ale zároveň nijakým spôsobom nezlepší sociálnu a environmentálnu situáciu producentov v krajinách Juhu, alebo si kúpi drahší výrobok a pomôže spomínaným výrobcam. FT je teda akýmsi prostredníkom pri obchodnej výmene. Umožňuje uplatnenie niektorých etických noriem v krajinách, kde z rozličných dôvodov nedochádza k ich naplňovaniu.

„Fair Trade predstavuje obchodné partnerstvo...“ (Fair Trade, S. I.). Slovenská Fair Trade organizácia prezentuje ako prvú časť charakteristiky FT jeho obchodnú dimenziu. Je tomu tak jednoducho preto, že FT nie je klasickou rozvojovou organizáciou, ktorá by stala priehradu, či zriaďovala školy a nemocnice. Základom FT nie je rozvoj, ale obchod.

Ako je však zrejmé z definície FINE,⁸ rozvoj je cieľom, pričom obchod je prostriedkom na dosiahnutie tohto cieľa.

„Fair Trade je obchodné partnerstvo, založené na dialógu, transparentnosti a rešpekte, ktorého cieľom je spravodlivejší medzinárodný obchod. Prispieva k udržateľnému rozvoju ponúkaním lepších obchodných podmienok a zabezpečovaním práv marginalizovaných producentov a pracovníkov, a to obzvlášť v krajinách Juhu.“ (FINE, 2001.)

To, že je Fair Trade rozvojovou organizáciou a nie iba čisto obchodnou záležitosťou, ktorá by rozvoj prenechávala iba na pleciah zákazníka, dokazuje aj v ďalších svojich dokumentoch, preto považujem za zmysluplné venovať sa výskumnej otázke, či FT predstavuje skutočnú alternatívu k prístupom z klasickej rozvojovej epochy, alebo je iba jedným z ich mnohých pokračovateľov.

Metóda

Metódou tejto časti bude diskurzívna analýza. Mojim cieľom bude na základe použitých textov⁹ a rozhovorov odpovedať na výskumnú otázku a zistiť, nakoľko vnímanie rozvoja v FT zodpovedá klasickej rozvojovej paradigme. Teoretickým základom tejto metódy je diskurzívna analýza založená na Foucaultovej teórii diskurzu (pozri napríklad Foucault, 2002 [1969]; Foucault, 2006 [1971]; česky a slovensky Buraj, 2000; Marcelli, 2005; Barša – Fulka, 2005). Tá predpokladá, že analyzované texty nie sú izolované, ale sú súčasťou širšieho diskurzu. Diskurzy obsahujú nielen isté množstvo vedenia (vo forme faktických a hodnotových predpokladov) a inštitucionálne podporovaný spôsob rozprávania, ale aj v spojení s istým spoločenským poriadkom tvorbu poznania a pravdy a tým pádom mocenských vzťahov. Analýza diskurzu teda predpokladá mocenské dôsledky diskurzívnej praxe.

Podstatné je tiež, že diskurzy nie sú odrazom reality, ale naopak realitu konštruujú, takže k vnímaniu pravdy dochádza prostredníctvom diskurzu. Sú teda materialitou samou o sebe a formujú určité, konkrétne spôsoby jednania. Vytvárajú vzory individuálneho správania sa a sociálnych praktík, tzv. generatívnu gramatiku. Sociálna skutočnosť nie je reprezentovaná diskurzom, ale je ním konštituovaná a v spojitosti s komplexnými mocenskými formami a spoločenským usporiadaním vytvára zmysluplne jednajúci subjekt. Žiaden systém nie je nezávislý na ľudskom jednaní, práve naopak, diskurzy sú výsledkom ľudského jednania, zároveň ale výsledkom celkovej činnosti spoločnosti sú subjekty, ktorí prijímajú z histórie prenášanú znalosť, spracúvajú ju a dávajú ďalej svojim súčasníkom a budúcim subjektom (Jäger, 1999; Bubltz et al., 1999, podľa Ziai, 2004 a, s. 269–273.)

Najbližšie má Ziaiova (a Jägrova) analýza ku kritickej diskurzívnej analýze (ďalej len KDA). Využíva prednosti tejto metodológie, avšak nevyhýba sa ani jej nedostatkom. Jej najvýznamnejším predstaviteľom je Norman Fairclough, ktorý ponúka trojdimenzionálny diskurzívny rámec analýzy. Prvé dve dimenzie sa týkajú diskurzu ako textu (skúmania gramatiky, slovníka a štruktúry textu) a diskurzu ako diskurzívnej praktiky (skúmania reálnych aktov a intertextuality). Tretou dimenziou je diskurz ako sociálna prax. V tejto dimenzii sú analyzované ideologické efekty a hegemonické procesy, v rámci ktorých diskurz operuje. Hegemónia a s ňou spojená moc sa získavajú skrz dosahovanie konsenzu, takže pritom „*artikulácia a reartikulácia rádu diskurzu sú zodpovedajúcou stávkou v hegemonickom boji*“ (Fairclough, 1992, s. 93). K sociálnej zmene teda dochádza tak, že spolu s hegemonickými režimami sa menia aj diskurzy, a teda túto hegemonickú zmenu je možno pozorovať a skúmať práve prostredníctvom diskurzu. Spôsob, akým sa diskurz pretvára, ako je prerozprávany a prepísaný, poukazuje na nové, vznikajúce rády diskurzu a na normatívne boje o kontrolu nad diskurzom. Výskum prezentovaný v tejto práci je práve analýzou takejto zmeny diskurzivity.

Podľa kritikov KDA je závažným problémom, že „*kritická analýza diskurzu poskytuje zaujatú interpretáciu diskurzu pod pláštikom kritickej analýzy*“ (Blommaerte, 2005, s. 31). KDA neanalyzuje, či a ako sa dá text čítať mnohými inými spôsobmi, ani v rámci akých sociálnych podmienok vznikol a ako bol prijatý. S tým súvisiaci problém je, že často býva jeden ideologický rámec pri analýze nahradený druhým, pričom najčastejšie je kapitalistický diskurz nahradený antikapitalistickým, zároveň analytici majú tendenciu „*projektovať vlastnú politickú zaujatosť a predsudky do svojich dát a podľa toho ich následne analyzovať*“ (Blommaerte, 2005, s. 32).

Azda najzávažnejším problémom je predpoklad možnosti existencie explanatórnej úrovne KDA. Na rozdiel od zaangažovaného foucaultovského intelektuála, ktorý svoju angažovanosť neskrýva, sa analytik KDA snaží o posun z hegemonom determinovanej interpretácie k čistému vysvetleniu založenému na sociálnej teórii. Norman Fairclough sám síce tvrdí, že žiaden diskurz alebo sociálna aktivita nie sú oslobodené od ideológie, avšak je chytený do vlastnej pasce, keď tvrdí, že takáto analýza je na úrovni explanácie možná, a snaží sa privlastniť si archimedovský neutrálny bod, z ktorého sa pozerá na sociálnu realitu.

Ziaiova diskurzívna analýza, podobne ako práce ďalších postrozvojových teoretikov sa podobným námietkam nevyhne. V prvom rade je zrejmé, že na miesto rozvojového diskurzu dávajú iné formy rozvoja. Autori predstavujúci tento smer presadzujú normatívnu pozíciu v prospech istého druhu politiky a v rámci KDA dochádza teda k tomu, že na explanatórnej úrovni nie je možné analyzovať rozvojový diskurz z neutrálneho pohľadu, ale iba z pohľadu podporovateľa inej normatívnej pozície, než je klasická rozvojová paradigma. V prípade Ziaia je touto pozíciou príklon k radikálne demokratickej predstave antihegemonickej politiky Laclaua a Mouffeovej (Ziai, 2004 b). V rámci tretej Faircloughovej dimenzie sa tak stavia proti súčasnému diskurzu klasickej rozvojovej paradigmy a pridáva sa k jednému z prúdov, ktoré usilujú o zmenu v tomto hegemonickom boji.

Archimedovský neutrálny bod, z ktorého je možno analyzovať diskurz, síce neexistuje, to však ešte neznamená, že nie je možné sa o takúto analýzu pokúsiť. Priznaním vlastnej pozície výskumník neskladá zbrane, ale práve naopak umožňuje príjemcom jeho výskumu, aby prijali, prípadne odmietli jeho normatívnu pozíciu a s ňou aj jeho analýzu diskurzu.

Mojim cieľom nie je zastierať podobný prístup, ale práve naopak sa k nemu otvorene prihlásiť a pokračovať vo výskume FT a jeho pozície v súvislosti s rozvojovým diskurzom. Jeho analýza má za cieľ zviditeľniť nevyslovené, predpokladané faktické a hodnotové predpoklady rádu poznania. V prípade tejto práce teda paradigmy. Diskurz je tu reprezentovaný publikáciami FT a rozhovormi s jeho predstaviteľmi a kánon faktických a hodnotových predpokladov pojmom paradigma.

Technikou zberu dát pri spolupráci s respondentami boli semi-štrukturované rozhovory. Zúčastnili sa na nich dvaja predstavitelia FT v Českej republike a jeden na Slovensku.¹⁰ Všetci traja pracovali alebo pracujú na vedúcich pozíciách v rámci českého, respektíve slovenského FT. Cieľom rozhovorov bolo, aby bolo respondentom umožnené voľne odpovedať a vyjasniť prípadné nejasnosti doplňujúcimi otázkami. Najprv boli kladené otvorené otázky, následne respondenti komentovali hodnotiace súdy ohľadom rozvoja a na záver odpovedali na otázky týkajúce sa kritiky rozvoja. Pokúsim sa objasniť, čo bolo cieľom každej konkrétnej otázky.

Otázky použité v interview¹¹

Všeobecné otázky

1. Úvodnou otázkou – „*Ako by ste definovali rozvoj?*“ – sa malo zistiť, či respondent myslí v súlade s prvým metateoretickým predpokladom (normatívna predstava dobrej spoločnosti by mala byť označovaná za rozvoj), či vníma rozvoj ako neutrálny historický proces, alebo ako proces vedúci k istej predstave dobrej spoločnosti.
2. Cieľom nasledujúcich dvoch otázok – „*Ktoré krajiny považujete za rozvinuté? Prečo práve tieto?*“ – bolo dozvedieť sa, či respondent má univerzálnu škálu, podľa ktorej určuje rozvinutosť krajín, a potvrdiť druhý a tretí metateoretický predpoklad (existuje univerzálne platná predstava rozvoja ako cieľového stavu; existuje univerzálne platný spôsob rozvoja predstavujúci proces vedúci k tomuto cieľu).
3. Ďalšie dve otázky – „*Ako sa realizuje proces rozvoja? Ako k nemu dochádza?*“ – tým, že pojem proces majú v jednotnom čísle, je v nich prítomný implicitný predpoklad, že existuje iba jedna forma rozvoja. Testuje sa tu tretí metateoretický predpoklad (existuje univerzálne platný spôsob rozvoja predstavujúci proces vedúci k tomuto cieľu).
4. Nasledujúce otázky – „*Akú rolu zohrávajú organizácie ako tá Vaša v tomto procese? Akú rolu v ňom zohrávate Vy ako expert/expertka na rozvoj?*“ – zisťovali, ako samého seba vníma respondent a či súhlasí s piatym metateoretickým predpokladom (experti na rozvoj sú schopní identifikovať cieľový stav rozvoja a spôsob ako ho dosiahnuť).
5. Cieľom ďalších otázok – „*Aká koncepcia rozvoja je základom práce Vašej organizácie? Ktoré hlavné prvky sú jej súčasťou? Zmenila sa táto koncepcia? Kedy a v akom ohľade? Ktoré faktory sú pre takúto zmenu rozhodujúce?*“ – bolo zisťovať zmeny v paradigme a čo tieto zmeny vyvolalo.
6. Je možné, že sila účinkov paradigmy v skutočnosti nie je taká veľká a že sa respondenti omnoho viac spoliehajú na svoje skúsenosti než na koncepcie. Toto zistiť bolo účelom nasledujúcich otázok – „*Je Vaša praktická činnosť v organizácii viac ovplyvnená touto koncepciou, alebo viac znalosťami získanými na základe skúsenosti, pragmatizmom a rutinou?*“
7. Siedma otázka – „*Ako by ste riešili problémy menej rozvinutých krajín?*“ – sa zameriavala na otestovanie tretieho teoretického predpokladu (spoločnosti, ktoré zaostávajú v oblastiach týkajúcich sa týchto noriem, potrebujú hospodársky rast, modernizáciu spoločnosti a technologický rozvoj /*Technologisierung*/, aby pokročili na univerzálnnej ceste k rozvoju a dosiahli konečný stav rozvinutej spoločnosti) a prvých dvoch praktických predpokladov (rozvoj je možné vykonávať prostredníctvom naplánovaných zásahov do spoločenských štruktúr; aktérmi týchto zásahov sú štáty a rozvojové inštitúcie).
8. Posledná otázka – „*Do akej miery je európsky alebo juhovýchodoázijský rozvojový proces vzorom pre menej rozvinuté krajiny?*“ – sa týka druhého teoretického predpokladu (normou rozvoja ako procesu sú západné industrializované spoločnosti).

Hodnotové otázky

V rámci hodnotových otázok mali respondenti ohodnotiť štyri rôzne výroky. Teda odpovedali na otázku: Ako by ste ohodnotili nasledujúce výroky?

1. Výrok prezidenta Svetovej banky Eugena Blacka – „*My (v rozvojovej spolupráci činné osoby) vnímame samých seba ako technikov a remeselníkov rozvoja*“ – mal viesť k tomu, aby respondent prejavil, ako vníma sám seba a či považuje rozvojovú spoluprácu za odpolitizovanú, technickú záležitosť, pri ktorej je podstatná technická znalosť rozvoja. Okrem toho sa dotýkal viacerých paradigmatických predpokladov, napríklad ohľadom úlohy expertov v rozvojovom procese či existencie jedného procesu a cieľa rozvoja.
2. Výrok staršieho (senior) viceprezidenta Svetovej banky Davida Hoppera – „*Neexistuje rozvoj bez toho, že by nedošlo k poškodeniu niekoho predtým, než sa začnú prejavovať pozitívne účinky rozvoja*“ – sa dotýka veľmi dôležitého, tretieho praktického predpokladu (negatívne sprievodné javy sú s ohľadom na cieľ rozvoja akceptovateľné).
3. Z výrokov z publikácií FT – „*Dúfame, že sa rozvojové krajiny nakoniec industrializujú a budú schopné vyvážať*“ (EFTA, 2001, s. 18) a „*Je nevyhnutné pre vzrástajúce sa (emerging) ekonomiky, aby ich začínajúci (infant) priemysel mal ochranné prostredie, v ktorom by mohol rásť. Iba keď začnú byť silné (robust), mali by byť malé ekonomiky konfrontované s neúprosnou konkurenciou medzinárodného obchodu a aj to iba vtedy, ak je liberalizácia súčasťou ich národného plánu*“ (FTAO, 2005 a) – sa dá usudzovať, že ich autor myslí v súlade s tretím metateoretickým predpokladom (existuje univerzálne platný spôsob rozvoja predstavujúci proces vedúci k tomuto cieľu). Zároveň do istej miery súhlasí s druhým teoretickým predpokladom (normou rozvoja ako procesu sú západné industrializované spoločnosti).
4. Posledný výrok – „*... hlavný zdroj rozvoja leží v neformálnom sektore*“ (EFTA, 2001, s. 16) – tiež testuje druhý teoretický predpoklad, avšak z opačnej strany, keďže prípadný súhlas s ním znamená odmietnutie klasickej rozvojovej paradigmy. Takže je to do istej miery chyták, pretože sa tento výrok do veľkej miery vylučuje s predošlým.

Kritické otázky

Kritické otázky sa dotýkali tém, ktoré sú najčastejšie kritizované v rámci rozvojového diskurzu.

1. Účelom prvej kritickej otázky – „*Čo si myslíte o kritike, že politika otvorenia trhu vždy povedie k masívnym sociálnym nákladom a bude ju sprevádzať sociálna nerovnosť?*“ – bolo zistiť postoj k tretiemu praktickému predpokladu (negatívne sprievodné javy sú s ohľadom na cieľ rozvoja akceptovateľné).
2. Pri nasledujúcej otázke – „*Čo si myslíte o kritike, že projekt rozvoja je nástrojom na pozápadňovanie a ekonomizáciu sveta?*“ – bolo pozápadňovaním myslené rozširovanie spoločenského modelu a myslenia založeného na európskych základoch a ekonomizáciou zmena hodnôt v spoločnostiach, ktorých sociálne vzťahy predtým neboli formované trhom. Týmto respondent reagoval na centrálnu kritiku postrozvojového prístupu voči klasickému rozvoju.
3. Poslednou otázkou – „*Čo si myslíte o kritike, že žiadna expertná organizácia nemá legitimitu na to, aby definovala rozvoj pre ostatných?*“ – sa testoval piaty metateoretický predpoklad (experti na rozvoj sú schopní identifikovať cieľový stav rozvoja a spôsob ako ho dosiahnuť).

ANALÝZA – ODRAZ KLASICKEJ ROZVOJOVEJ PARADIGMY V PUBLIKÁCIÁCH A ROZHOVOROCH

Filozofická úroveň

1. Karteziánska racionalita.
2. Baconovské vnímanie prírody.
3. Ekonomický človek.

Analýza textov

Na filozofickej úrovni sa zdá byť zrejmé odchýlenie sa od klasickej rozvojovej paradigmy. Fair Trade predpokladá, že sa ľudia nechovajú podľa hobessovskej predstavy ekonomického človeka (tretí filozofický predpoklad), ale naopak, chovajú sa na základe iných etických noriem, ktoré ich vedú k tomu, že si nekúpia lacnejší výrobok, ktorý by bol logický z pohľadu imperatívu uspokojovania ekonomických potrieb. „Organizácie FT, podporované konzumentami, sa aktívne angažujú pri podpore producentov.“ (WFTO, 2009.) Zákazníci FT preferujú drahší výrobok, pri ktorom si však sú istí, že zodpovedá ich predstavám o tom, ako by (ne)mal vyzerat ľudský život, prípadne o tom, že by malo byť všetkým umožnené žiť podľa ich vlastných predstáv dobrého života.

Čo sa týka druhého predpokladu na filozofickej úrovni, publikácie FT predpokladajú „maximalizáciu využitia surovín z udržateľným spôsobom spracovaných zdrojov“ (IFAT, 2007). Takéto chápanie prírody sa zdá približovať k baconovskému. Vnímanie producentami však nutne nemusí zodpovedať takémuto technokratickému prístupu, hoci sa v praxi môže prejavovať rovnako (ku kritike udržateľného rozvoja ako diskurzu technokratickej racionality pozri napríklad Eblinghaus – Stickler, 1996). V prípade prvého filozofického predpokladu (univerzálne platný vedecký systém) je ťažko možno hovoriť o nejakom postoji.

Analýza rozhovorov

Otázky pre respondentov neboli formulované tak, aby sa dotýkali aj filozofickej úrovne. Za zmienku stoja odpovede na šiestu všeobecnú otázku („Je Vaša praktická činnosť v organizácii viac ovplyvnená touto koncepciou, alebo viac znalosťami získanými na základe skúsenosti, pragmatizmom a rutinou?“). Typická odpoveď bola, že FT nemá nijakú koncepciu, ale jeho predstavitelia majú „podvedomie a do veľkej miery sa to s realitou alebo nejakými skúsenosťami zhoduje“ (Rozhovor č. 2, 2009). Podstatná pritom nie je koncepcia, „ten základný stavebný kameň na to, aby tá spolupráca sa nadviazala a rozvíjala, je aktivita miestnych ľudí“ (Rozhovor č. 1, 2009). Na jednu stranu teda FT nevyužíva pri svojej práci „nijakú teóriu“ (Rozhovor č. 2, 2009), na druhej strane je otázne, do akej miery je ono „podvedomie“ (Rozhovor č. 2, 2009) formované klasickou rozvojovou paradigmou a do akej sú skutočne na mieste rešpektované návrhy miestnych ľudí, ktorých zapojenie je tak kľúčové. Klasická rozvojová paradigma tu môže byť na jednu stranu spochybnená tým, že nie je explicitne uvedená ako zdroj koncepcie, na druhú stranu môže byť implicitne potvrdená, pretože diskurz „má moc“ práve v tom zmysle, že zdanlivo nebadane ovplyvňuje myslenie a konanie ľudí.

V prípade odpovede na štvrtú hodnotovú otázku („... hlavný zdroj rozvoja leží v neformálnom sektore“) je možno hovoriť o istom odklone na filozofickej úrovni. Podľa jedného respondenta „tou neformálnou cestou, to je na tom úplne gro“ (Rozhovor č. 3, 2009). Tým pádom je obhajovaná diverzita a nie iba jedna univerzálna cesta. Na filozofickej úrovni sa v neformálnom sektore pritom mnohokrát nestretávame so striktnie racionálnym uvažovaním či s hobbesovským chápaním človeka.

Metateoretická úroveň

1. Normatívna predstava dobrej spoločnosti by mala byť označovaná za rozvoj.
2. Existuje univerzálne platná predstava rozvoja ako cieľového stavu.
3. Existuje univerzálne platný spôsob rozvoja predstavujúci proces vedúci k tomuto cieľu.
4. Týmto spôsobom môžu všetky spoločnosti dosiahnuť cieľový stav rozvoja.
5. Experti na rozvoj sú schopní identifikovať cieľový stav rozvoja a spôsob ako ho dosiahnuť.

Analýza textov

Na metateoretickej úrovni je zrejmé, že sa FT stotožňuje s prvým predpokladom a rozvoj neanalyzuje v jeho praktických dopadoch. Už z definície – „[FT] [p]ríspeva k udržateľnému rozvoju...“ (FINE, 2001) – je zrejmé, že FT nepovažuje za rozvoj napríklad Ristovu definíciu,¹² ktorá sa snaží opustiť normativitu tradičných definícií rozvoja. Akékoľvek stopy po kritike pojmu rozvoja sa v publikáciách FT nenachádzajú.

Druhý metateoretický predpoklad je prítomný v niektorých vyjadreniach. Napríklad tvrdenie, že sa „[m]usíme usilovať o predbežný súlad so sadou princípov a podriaďiť implementáciu mechanizmov voľného obchodu týmto predpokladom“ (EFTA, 2001, s. 17), je v zmysle interpretácie klasickej rozvojovej paradigmy snahou o aplikovanie univerzálne platných princípov. To znamená, že FT je pripravený použiť istú sadu rovnakých princípov na všetky spoločnosti, ale neznamená to, že by nutne táto sada princípov zodpovedala normatívnej predstave západnej industriálnej spoločnosti. Práve naopak, tieto princípy jej v mnohom odporujú, avšak sú zárodkom akejsi jednotiacej predstavy. Na metateoretickej úrovni je teda možno vystopovať existenciu konkrétnej predstavy rozvoja, ktorá je v súlade s klasickou rozvojovou paradigmou.

Podobne v prípade predstavy rozvoja ako procesu (tretí metateoretický predpoklad) je možné do protikladu k snahe o dosiahnutie exportných trhov¹³ či spracovávanie primárnych produktov na čo najsofistikovanejšie výrobky¹⁴ dať tvrdenie: „Fundamentálnou charakteristikou FT je rovnocenné partnerstvo a rešpekt – partnerstvo medzi južnými producentami a severnými importérmi...“ (EFTA, 2001, s. 25). Na jednu stranu FT má svoje predstavy, na druhej strane hovorí o rovnocennom partnerstve. Na metateoretickej úrovni v prípade tretieho predpokladu tak ostáva v rámci klasickej rozvojovej paradigmy, to však neznamená, že sa nemôže odchyliť na iných úrovniach.

K štvrtému metateoretickému predpokladu (univerzálne platným spôsobom môžu všetky spoločnosti dosiahnuť cieľový stav rozvoja) nie je zastávaný nejaký výrazný postoj.

Aj pri piatom metateoretickom predpoklade (experti na rozvoj sú schopní identifikovať cieľový stav rozvoja a spôsob ako ho dosiahnuť) je zrejmé, že autori publikácií FT vedia, čo je pre ostatných dobré – dosiahnutie exportných trhov, sofistikovanejšia výroba. Na druhú stranu to ale nechávajú na nich: „O využití FT prémie sa v prípade organizácií malých farmárov rozhoduje vo Všeobecnom zhromaždení členov...“ (FLO, 2006).

Aby som predišiel prípadným námietkám, je treba zdôrazniť, že ostatné úrovne sú rovnako významné, ak nie významnejšie pri odmietnutí klasickej rozvojovej paradigmy. A to, že v publikáciách sa FT na niektorých miestach stotožňuje s jej metateoretickými predpokladmi, automaticky neznamená nejaké negatívne hodnotiace stanovisko voči FT. Určite správnu námietkou by bolo, že miestny obyvatelia sa sami rozhodujú o tom, že sa zapoja do predaja prostredníctvom FT. Oni sami sa predsa pokúšali dovtedy vyvážať svoje poľnohospodárske produkty, oni sami predsa chceli vyrábať hotovú kávu a nie iba pestovať kávové bôby. Navyše, FT predsa umožňuje, aby svoju FT prémiiu investovali do iných aktivít. Toto všetko sú relevantné námietky, ktoré sa však prejavujú na nižších úrovniach paradigmy. Na metateoretickej úrovni má FT istú predstavu o tom, ako by mal rozvoj vyzeráť (Osterhaus, 2006; EFTA, 2001), a tým sa nevzdáva od klasickej rozvojovej paradigmy.

Analýza rozhovorov

V prípade analýzy rozhovorov boli naopak často vyvracané práve metateoretické predpoklady. Prvý metateoretický predpoklad bol spochybnený a zároveň potvrdený v odpovediach na prvú všeobecnú otázku („Ako by ste definovali rozvoj?“). Dve odpovede boli prejavom klasickej rozvojovej paradigmy. Rozvoj bol považovaný za „posun k niečomu kvalitatívne lepšiemu“ (Rozhovor č. 1, 2009), prípadne za „pozitívnu, kvalitatívnu zmenu niečoho“ (Rozhovor č. 2, 2009). Konkrétne v rozvojovej spolupráci išlo o posun znevýhodnených krajín na vyššiu úroveň. Tretí respondent za rozvoj považoval „prehlbovanie spolupráce medzi chudobnejšími a bohatšími... Pre nás je rozvojová práca o spolupráci

s tými krajinami.“ (Rozhovor č. 3, 2009.) Takáto odpoveď sa zjavne nezlučuje s tvrdením, že predstava dobrej spoločnosti by mala byť označovaná za rozvoj.

K ďalšiemu spochybneniu došlo pri odpovedi na druhú kritickú otázku („Čo si myslíte o kritike, že projekt rozvoja je nástrojom na pozápadňovanie a ekonomizáciu sveta?“). Podľa jedného respondenta je pozápadňovanie a ekonomizácia „taký kvázirozvoj, keď nejaké organizácie prichádzajú do tých krajín realizovať projekty a nezohľadňujú potreby svojich partnerov... a presadzujú svoje nápady a myšlienky bez akejkoľvek komunikácie, spolupráce“ (Rozhovor č. 3, 2009). Použitie pojmu „kvázirozvoj“ naznačuje, že respondent rozlišuje medzi ideálom rozvoja a reálnym kvázirozvojom, ktorý ale býva označovaný tiež za rozvoj. Pri tomto nie sú zohľadňované potreby partnerov. Dochádza tak k spochybneniu prvého metateoretického predpokladu.

Druhý metateoretický predpoklad (existuje univerzálne platná predstava rozvoja ako cieľového stavu) bol potvrdený, ale aj spochybný vo viacerých odpovediach. V odpovedi na druhú všeobecnú otázku („Ktoré krajiny považujete za rozvinuté? Prečo práve tieto?“) sa respondenti zhodli, že rešpektujú „oficiálne kritériá“ (Rozhovor č. 2, 2009), podľa ktorých sú to „krajiny Severnej Ameriky, Európa a niektoré krajiny východnej Ázie [určované – poznámka autora] podľa výšky HDP na hlavu, štruktúry ekonomiky, neexistuje duálna ekonomika, je postavená na produktívnom poľnohospodárstve a priemysle a väčšina ľudí pracuje v sektore služieb“ (Rozhovor č. 2, 2009). Pre jedného respondenta bola najdôležitejšia možnosť „podieľať sa na veciach verejných“ (Rozhovor č. 1, 2009) a nie iba HDP. Došlo tak k potvrdeniu druhého predpokladu na metateoretickej úrovni. Touto predstavou je krajina Severu s určitou výškou HDP a s určitou štruktúrou ekonomiky.

Druhý metateoretický predpoklad bol potvrdený aj v odpovedi jedného respondenta na piatu všeobecnú otázku („Aká koncepcia rozvoja je základom práce Vašej organizácie? Ktoré hlavné prvky sú jej súčasťou? Zmenila sa táto koncepcia? Kedy a v akom ohľade? Ktoré faktory sú pre takúto zmenu rozhodujúce?“). V rámci tejto otázky došlo v jednom rozhovore ku konfrontácii „makro“ a „mikro“ pohľadu na rozvoj, pričom koncepcia FT „neoperuje s tým, že teraz rob kávu a za 50 rokov tam budú mať továreň... To je mimo horizont našej organizácie. Ide o to, aby čo najviac ľudí sa mohlo zapojiť a svojou prácou si zarobiť na dôstojné živobytie...“ (Rozhovor č. 2, 2009). Takže tieto dva pohľady nie sú v protiklade. „Navzájom sú spojené, možno sa aj podmieňujú. Ekonomika sa nemôže dlhodobo rozvíjať, pokiaľ sú ľudia nevzdelaní alebo umierajú predčasne a trpia chorobami, ktoré majú vplyv na produktivitu práce, ako je malária alebo AIDS. Špecializácia je nutná na ekonomický rozvoj. Bez nej by nemohli byť zdravotnícke služby a ďalšie veci.“ (Rozhovor č. 2, 2009.) Koncepcia FT je teda založená na zapojení ľudí na miestnej úrovni, avšak k rozvoju dochádza až na vyššej úrovni, ktorá umožní špecializáciu. Napriek tomu, že tam snahy FT nesiahajú, predpokladajú jeho predstavitelia, že až na tejto úrovni je možné dosiahnuť skutočný rozvoj, ktorého zárodok začína v miestnych organizáciách. V zásade je tým klasická rozvojová paradigma do istej miery potvrdená, pretože hoci na lokálnej úrovni majú byť miestni ľudia zapojení aj do plánovania, dôležitý je ten jeden spôsob rozvoja – špecializácia a ekonomický rozvoj zodpovedajúci druhému predpokladu na metateoretickej úrovni.

K spochybneniu došlo v prípade už spomenutej štvrtej hodnotovej otázky („... hlavný zdroj rozvoja leží v neformálnom sektore“). Považovanie neformálneho sektora za „gro“ (Rozhovor č. 3, 2009) rozvoja spochybňuje možnosť existencie univerzálne platnej predstavy rozvoja ako cieľového stavu. Neformálny sektor sa vyznačuje rôznorodosťou a jeho preferovanie ide proti homogenizácii a univerzalizácii rozvoja.

Tretí metateoretický predpoklad (existuje univerzálne platný spôsob rozvoja predstavujúci proces vedúci k tomuto cieľu) bol respondentami spochybný aj potvrdený. V prípade tretej všeobecnej otázky („Ako sa realizuje proces rozvoja? Ako k nemu dochádza?“), ktorú predstavitelia FT nemohli zodpovedať celkom na základe svojich skúseností, pretože český a slovenský FT neobchodujú priamo s producentmi z krajín Juhu, došlo

k protirečivým reakciám zo strany respondentov. Na jednu stranu zaznela odpoveď, že „*k rozvoju dochádza v prípade, že sa posúva od produkcie s nízkou pridanou hodnotou k efektívnejšej produkcii s vyššou pridanou hodnotou*“ (Rozhovor č. 2, 2009), pričom „*ko-reňom rozvoja je prehlbujúca sa špecializácia*“ (Rozhovor č. 2, 2009). Zároveň ale podľa toho istého respondenta „*je iné, ak sa bavíme o rozvoji ekonomiky a keď sa bavíme o rozvoji pestovateľov v družstvách*“ (Rozhovor č. 2, 2009). Na druhú stranu, ďalší respondent automaticky hovoril o práci v družstvách v zmysle, že „*sa dá hovoriť vo všeobecnosti o rozvoji tej organizácie v zmysle toho, že možno používajú iné metódy, alebo sa možno aj vrátia k tradičným metódam, ktoré sú ohľadupľnejšie práve k nim, k tomu životnému prostrediu, v ktorom žijú, aby im to pomohlo zvýšiť kvalitu života*“ (Rozhovor č. 3, 2009). Dôležité v procese rozvoja bolo pre ďalšieho respondenta, aby „*sa ľudia aktívne zapojili*“ (Rozhovor č. 1, 2009), a to aj do plánovania. Zapojenie ľudí je kľúčové pre úspešnosť konkrétnych projektov. Takže je tu možno pozorovať rozdvajenosť v tom zmysle, že respondent (Rozhovor č. 2, 2009) odpovedal v súvislosti s rozvojom na makroúrovni, zároveň ale si neustále uvedomoval odlišnosť prístupu na mikroúrovni konkrétnej producentskej organizácie. Ďalší respondenti (Rozhovor č. 1, 2009; Rozhovor č. 3, 2009) sa automaticky zamerali na miestny rozvoj v malom merítku. Tým sa potvrdzuje záver z analýz dokumentov FT, že na úrovni štátu („makro“) sa FT zameriava na rozvoj v súlade s klasickou rozvojovou paradigmou, ale na miestnej úrovni („mikro“) odpovede umožňujú rôznorodé spôsoby rozvoja.¹⁵ Podstatné je, aby sa ľudia zapojili do plánovania a používali iné metódy než doteraz, prípadne sa vrátili k tradičným. Čiže nie je vopred definované, čo si naplánujú, dôležité je, aby si to naplánovali oni a aby to bolo voči nim samým ohľadupľnejšie. Tieto odpovede tak odporujú tretiemu metateoretickému predpokladu, že existuje univerzálne platný spôsob rozvoja predstavujúci proces vedúci k tomuto cieľu.

Tretieho metateoretického predpokladu sa týkala aj prvá hodnotová otázka ohľadom vý-roku – „*My (v rozvojovej spolupráci činné osoby) vnímame samých seba ako technikov a remeselníkov rozvoja*“ – teda seba vnímanie respondentov ako čisto technických pracovníkov zavádzajúcich neutrálny rozvoj do spoločnosti, na ktorý sú respondenti experti. Odpovede boli väčšinou záporné. Rozvoj nebol vnímaný čisto technicky a rola rozvojových organizácií „*je skôr konzultačná, poradenská... že to nie je taká jasná rola, že toto musíme urobiť a ešte postaviť túto školu a tu pomôžeme financovať túto fabriku*“ (Rozhovor č. 1, 2009). Podľa ďalšieho respondenta „*minimálne v FT nikto nikomu neradí, ako sa má rozvíjať. Oni si to riadia sami tí producenti, alebo tie komunity*“ (Rozhovor č. 2, 2009). Jeden respondent na doplňujúcu otázku vyslovene odmietol, že by rozvoj bol odpolitizovanou záležitosťou, ktorá by nebola nijako ideologicky zatažená. „*Akákoľvek iniciatíva nesie v sebe stopy hodnotové tej strany poskytujúcej... Tá práca... nie je odpolitizovaná alebo ideologicky odtrhnutá, pretože to nejde. Nikto nedá svoju silu, svoje peniaze, svoj um do niečoho, s čím hodnotovo nesúhlasí.*“ (Rozhovor č. 1, 2009.) Vnímanie rozvoja ako odpolitizovanej záležitosti, pri ktorej rozvojové organizácie pomáhajú presadzovať jeden univerzálny, prirodzený, neutrálny spôsob rozvoja, tak bolo do veľkej miery odmietnuté. Tým bol spochybnený tretí metateoretický predpoklad, že existuje univerzálne platný spôsob rozvoja predstavujúci proces vedúci k tomuto cieľu. Nemôže existovať jeden spôsob, ak rozvoj je politická záležitosť, ak je súčasťou politického alebo ideologického boja, ak teda môžu byť minimálne dva rozvoje, ktoré medzi sebou súťažia.

Tretí metateoretický predpoklad bol však do istej miery potvrdený v odpovedi na tretiu hodnotovú otázku ohľadom výrokov týkajúcich sa industrializácie. Dvoma respondentami (Rozhovor č. 2, 2009; Rozhovor č. 3, 2009) bola industrializácia považovaná za potrebnú pre rozvoj.¹⁶ Bola teda súčasťou univerzálne platného spôsobu rozvoja predstavujúceho proces vedúci k cieľovému stavu rozvoja.

Štvrtý metateoretický predpoklad (jedným univerzálnym spôsobom môžu všetky spoločnosti dosiahnuť cieľový stav rozvoja) bol spochybnený v odpovedi na poslednú všeobecnú otázku („*Do akej miery je európsky alebo juhovýchodoázijský rozvojový proces*

vzorom pre menej rozvinuté krajiny?“). Napriek určitej sugestívnosti otázky, ktorá implikuje, že európsky alebo juhovýchodoázijský proces rozvoja je do istej miery vzorom, došlo k odmietnutiu možnosti, že jedným univerzálnym procesom by mohlo dôjsť k dosiahnutiu rozvoja.¹⁷ Ekologické limity európsky rozvojový proces pre všetkých jednoducho neumožňujú, takže je nutné hľadať alternatívy.¹⁸ Spôsobov ako dosiahnuť rozvoj je teda viac než len jeden.

Piaty metateoretický predpoklad (experti na rozvoj sú schopní identifikovať cieľový stav rozvoja a spôsob ako ho dosiahnuť) bol v rozhovoroch do veľkej miery spochybnený. Respondenti boli pri odpovedi na štvrtú všeobecnú otázku („Akú rolu zohrávajú organizácie ako tá Vaša v procese rozvoja? Akú rolu v ňom zohrávate Vy ako expert/expertka na rozvoj?“) obmedzení skutočnosťou, že české a slovenské FT organizácie nemajú kontakt s organizáciami na Juhu, a boli požiadaní, aby svoju odpoveď rozšírili na FT vo všeobecnosti. Takže okrem odpovedi, že FT „predovšetkým vzdeláva“ (Rozhovor č. 3, 2009), podľa jedného respondenta je jeho úloha skôr poradná v tom zmysle, že „je to o prinášaní potrebných informácií na rozvoj tých organizácií“ (Rozhovor č. 3, 2009). Organizácie z krajín Severu radia organizáciám na Juhu čo vyrábať a ako to prezentovať, aby to bolo predajné (Rozhovor č. 3, 2009). Prvým krokom skrátka nie je napríklad „zriadíme u vás učebnú miestnosť, chcete alebo nie, ale chcete sa nejako zapojiť a stať sa výrobcami niečoho, čo by mohlo byť zaujímavé pre ten západný trh... a až potom nasleduje to ďalšie, napríklad príspevok na školstvo alebo zdravotníctvo... takže to je až v tej druhej fáze, čo si myslím, je u množstva organizácií naopak; to si myslím, že je špecifikum FT, že ten prvý impulz pre tú komunitu je niečo vyrábať.“ (Rozhovor č. 1, 2009.) Vo fáze, kedy už dochádza k výkupu výrobkov od producentov, je úloha FT „kontrolná, prípadne poradenská“ (Rozhovor č. 1, 2009), ale „o tom, ako sa využijú [finančné prostriedky – poznámka autora], už rozhoduje tá vlastná skupina“ (Rozhovor č. 1, 2009). Expertná úloha pracovníkov FT bola spochybnená aj ďalším respondentom: „Ja určite nie som expertka na rozvoj“ (Rozhovor č. 3, 2009). Vo všeobecnosti tak piaty metateoretický predpoklad tu nie je ani len braný do úvahy a pracovníci FT sa nevnímajú ako experti na rozvoj, ale ako ľudia, ktorí môžu nanajvýš poradiť producentom na Juhu čo vyrábať a v otázke využitia ziskov z predaja, ktoré sú určené na samotný rozvoj, potom majú kontrolnú funkciu, „aby sa za to nepostavil dom jednému človeku“ (Rozhovor č. 1, 2009).

Väčšina odpovedí na tretiu kritickú otázku („Čo si myslíte o kritike, že žiadna expertná organizácia nemá legitimitu na to, aby definovala rozvoj pre ostatných?“) s takouto kritikou súhlasila a podľa nich žiadna organizácia „nemá legitimitu, aby definovala rozvoj pre ostatných“ (Rozhovor č. 1, 2009). Zaznel však aj opačný názor, podľa ktorého „to niekto robiť musí. Záleží na koľko ten expert je znalý všetkých okolností a súvislostí“ (Rozhovor č. 3, 2009). Klasická rozvojová paradigma tak bola minimálne spochybnená. Jej veľmi dôležitá súčasť – piaty metateoretický predpoklad – bola dvoma respondentami odmietnutá.

Teoretická úroveň

1. Normou rozvoja ako cieľového stavu sú západné industrializované spoločnosti.
2. Normou rozvoja ako procesu sú západné industrializované spoločnosti.
3. Spoločnosti, ktoré zaostávajú v oblastiach týkajúcich sa týchto noriem, potrebujú hospodársky rast, modernizáciu spoločnosti a technologický rozvoj (Technologisierung), aby pokročili na univerzálnej ceste k rozvoju a dosiahli konečný stav rozvinutej spoločnosti.

Analýza textov

Na teoretickej úrovni je tiež možno zaznamenať rozpory, avšak tentokrát sa FT vo svojich publikáciách omnoho viac odkláňa od klasickej rozvojovej paradigmy. Jednoznačne

odmietnutie prvého a druhého teoretického predpokladu, že normou rozvoja ako cieľového stavu (1) a procesu (2) sú západné industrializované spoločnosti, je napríklad tento výrok z ročenky Asociácie európskeho férového obchodu (*European Fair Trade Association – EFTA*) z roku 2001: „*FT nesmie byť ďalšou formou kolonializmu, pri ktorej sú južní partneri nútení imitovať všetky západné praktiky.*“ (*EFTA, 2001, s. 27.*) Zároveň sa však v tej istej ročenke môžeme dočítať, že jej autori „*dúfajú, že rozvojové krajiny sa nakoniec industrializujú a budú schopné vyvážať*“ (*EFTA, 2001, s. 18.*) Južné krajiny pritom potrebujú „*transfer technológií..., finančnú podporu..., napĺňanie niektorých environmentálnych a sociálnych štandardov, zásady dobrého správania (codes of good conduct), niektoré formy neprotekcionistických sociálnych klauzúl, ochotu opustiť štátnu kontrolu verejného trhu a vážnu podporu vzdelávaniu a inštrukčii (training)*“ (*EFTA, 2001, s. 18–19.*) Takéto návrhy sú prekvapivé, keď si človek uvedomí, že pri ovplyvňovaní tej časti rozvoja, ktorú FT ovplyvňovať môže, FT prenecháva väčšiu časť rozhodnutí na demokratickom rozhodovaní ľudí zapojených do výroby FT produktov. Dokonca od roku 2007 boli prijaté nové stanovky Organizácie pre označovanie produktov férového obchodu (*Fairtrade Labelling Organization – FLO*), v ktorej rozhodovaní sú zapojení aj certifikovaní producenti FT z Afriky, Ázie a Latinskej Ameriky (*FLO, 2007*).¹⁹ K spolourozhodovaniu teda dochádza aj na úrovni rozhodovania o základoch FT. V prípade, že ľudia snažiaci sa o svoj rozvoj o ňom aj sami rozhodujú, dochádza k zrejmemu odchýleniu sa od klasickej rozvojovej paradigmy.

Hoci existujú isté obmedzenia v tom, ako sa použije FT prémia – nesmie sa napríklad dávať jednotlivým pracovníkom, pretože rozhodovací proces o tom, ako bude využitá, a jej využitie sú súčasťami rozvoja –, FT v zásade necháva rozhodovacím orgánom voľnú ruku a nemusí ísť nutne na výstavbu spracovacích zariadení, ktoré by viedli k spomínanej industrializácii. Práve naopak, často sa používa najprv na postavenie škôl, skladov, alebo dokonca autobusových zastávok. A aj v prípade rozhodnutia o „industrializácii“ nerozhoduje FT, ale konkrétni pracovníci a vlastníci v danej lokalite.

Tá istá argumentácia platí aj pre tretí teoretický predpoklad týkajúci sa potreby hospodárskeho rastu a technologického rozvoja. Hospodársky rast a modernizáciu spoločnosti publikácie FT nespomínajú. Technologický rozvoj sa zdá byť želaním autorov publikácií, avšak rozhodovanie o ňom prenechávajú tým, ktorých sa rozvoj dotýka.

Analýza rozhovorov

Prvého teoretického predpokladu (normou rozvoja ako cieľového stavu sú západné industrializované spoločnosti) sa týkala odpoveď na už zmienenú druhú všeobecnú otázku ohľadom určenia, ktoré krajiny sú rozvojové. Príklonom k „*oficiálnym kritériám*“ (*Rozhovor č. 2, 2009*) bol tento predpoklad potvrdený. Normou sú „*krajiny Severnej Ameriky, Európa...*“ (*Rozhovor č. 2, 2009*), teda existuje univerzálne platná predstava rozvoja ako cieľového stavu.

Druhého a tretieho predpokladu na teoretickej úrovni, že normou rozvoja ako procesu sú západné industrializované spoločnosti (2. predpoklad) a že zaostávajúce spoločnosti potrebujú hospodársky rast, modernizáciu spoločnosti a technologický rozvoj (3. predpoklad), sa týkala posledná všeobecná otázka („*Do akej miery je európsky alebo juhovýchodoázijský rozvojový proces vzorom pre menej rozvinuté krajiny?*“). Odpovede boli v podstate podobné a sú zaujímavé v tom zmysle, že neodmietajú tento rozvojový proces z toho dôvodu, že v rozvoji predsa žiadne vzory neexistujú, pretože je každá spoločnosť jedinečná, čo by bolo jasným odmietnutím klasickej rozvojovej paradigmy, ale že sa zameriavajú na problémy tohto vzoru rozvoja a vysvetľujú, prečo sa nedá reprodukovať. Zásadným problémom sú ekologické limity. Nie je fyzicky možné, aby odrazu všetky menej rozvinuté krajiny začali vyrábať lacnejšie ako krajiny juhovýchodnej Ázie pre západné trhy a aby začali vôbec toľko vyrábať, pretože by nemal kto všetky tieto výrobky kupovať. Jednoducho na reprodukciu týchto vzorov rozvoja neexistuje „*dost' kapitálu, alebo dost' zdrojov, ale-*

bo ekonomika bude obmedzená environmentálnymi dopadmi...“ (Rozhovor č. 2, 2009) a je v podstate nepredstaviteľné, „že by 2/3 toho znevýhodneného sveta bolo rovnako spriemyslených ako západná Európa“ (Rozhovor č. 1, 2009). Z odpovedí je zrejmé, že sú tu spochybnené druhý a tretí teoretický predpoklad, že normou rozvoja ako procesu a ako cieľa sú západné industrializované spoločnosti.

Druhého teoretického predpokladu sa týkala aj tretia a štvrtá hodnotová otázka ohľadom výrokov z publikácií FT – „Dúfame, že sa rozvojové krajiny nakoniec industrializujú a budú schopné vyvážať“ (EFTA, 2001, s. 18); „Je nevyhnutné pre vzrástajúce sa (emerging) ekonomiky, aby ich začínajúci (infant) priemysel mal ochranné prostredie, v ktorom by mohol rásť. Iba keď začnú byť silné (robust), mali by byť malé ekonomiky konfrontované s neúprosnou konkurenciou medzinárodného obchodu a aj to iba vtedy, ak je liberalizácia súčasťou ich národného plánu.“ (FTAO, 2005 a.) Tieto dva výroky boli v zásade hodnotené pozitívne, hoci opäť boli zdôraznené limity dané životným prostredím. Priemysel a industrializácia boli považované za potrebné „konkrétne v Afrike, tam je určite potreba rozvoja priemyslu“ (Rozhovor č. 2, 2009), ale – podľa jedného respondenta – iba „pokiaľ oni tou cestou chcú ísť“ (Rozhovor č. 1, 2009). Zároveň bol zdôraznený aspekt životného prostredia: „... industrializácia, ale iba do určitej miery, pretože sú nastavené určité limity“ (Rozhovor č. 1, 2009). Podstatná však nebola industrializácia ako cieľ sám o sebe, „ale ako prostriedok“ (Rozhovor č. 1, 2009), pričom nie je potrebné industrializovať tak výrazne, ako je to v západnej Európe, ktorá je „preindustrializovaná, takže nejaká industrializácia nemusí byť obrovská, pokiaľ sa narovnajú... podmienky výmeny“ (Rozhovor č. 2, 2009). Čo sa týka ochrany trhu, tá bola považovaná za potrebnú, opäť „pokiaľ oni chcú“ (Rozhovor č. 1, 2009), a bola stelesnená vo FT. Ten má umožniť rozvoj, ktorý nakoniec bude viesť k otvoreniu trhu a k vystaveniu sa plnej konkurencii bez ochrany FT. Hodnotiť tieto odpovede z pohľadu klasickej rozvojovej paradigmy nie je jednoduché. Na jednu stranu bol podobne ako pri otázke ohľadom juhovýchodnej Ázie a Európy ako rozvojových vzorov odmietnutý druhý teoretický predpoklad (normou rozvoja ako procesu sú západné industrializované spoločnosti), na druhú stranu bol tento istý predpoklad potvrdený do tej miery, do akej je environmentálne udržateľný, pričom FT má pomôcť proces, ktorý vedie rozvoj touto cestou, naštartovať.

Už spomenutá prvá všeobecná otázka („Ako by ste definovali rozvoj?“) sa týkala aj tretieho predpokladu na teoretickej úrovni. Jeden respondent svoju odpoveď doplnil, že pre neho nemusí rozvoj byť nutne spojený s pokrokom v oblasti technológie, ale skôr sa odohráva v oblasti „zdravotníctva, vzdelávania, úrovne politickej kultúry a ekonomiky“ (Rozhovor č. 1, 2009). Týmto došlo k spochybneniu tretieho teoretického predpokladu, podľa ktorého zaostávajúce spoločnosti potrebujú technologický rozvoj, aby pokročili na univerzálnu cestu k rozvoju.

Metodologická úroveň

1. Rozvinuté a menej rozvinuté krajiny je možné identifikovať prostredníctvom komparatívnej analýzy.
2. Rozvoj je možné merať a evidovať pomocou štatistických indikátorov.

Analýza textov

Na metodologickej úrovni nie je možné vystopovať výrazné odmietnutia, alebo potvrdenia klasickej rozvojovej paradigmy. FT otázku identifikovateľnosti rozvojových a rozvinutých krajín prostredníctvom komparatívnej analýzy (prvý metodologický predpoklad) a možnosť merania rozvoja pomocou štatistických indikátorov (druhý metodologický predpoklad) v zásade obchádza. Súlad je možno objaviť na mieste, kde sú spájané princípy FT, na základe ktorých „by mohol byť stavaný koherentný prístup voči rozvoju a obchodnej politiky medzi EU a všetkými rozvojovými krajinami...“ (EFTA, 2001, s. 41). Z tejto vety

by bolo možné usudzovať, že autori považujú za možnú identifikáciu rozvinutých a menej rozvinutých krajín, pričom Európska únia (*European Union – EU*) patrí k rozvinutým a „všetky rozvojové krajiny“ (*EFTA, 2001*) k nerozvinutým. Tu je teda zrejmy klasický pohľad na rozvoj. Podobne pri kritizovaní Svetovej obchodnej organizácie (*World Trade Organization – WTO*) preberá Kancelária na presadzovanie férového obchodu (*Fair Trade Advocacy Office – FTAO*), združujúci Organizáciu pre označovanie produktov férového obchodu (*Fairtrade Labelling Organization – FLO*), Svetovú organizáciu férového obchodu (*World Fair Trade Organization – WFTO*), Sieť európskych svetových obchodov (*Network of European Worldshops – NEWS*) a Asociáciu európskeho férového obchodu (*European Fair Trade Association – EFTA*), jej jazyk: „Rozvojové krajiny boli pod ohromným tlakom...“ (*FTAO, 2005 b*).

Lenže zo samotnej podstaty FT vychádza, že autori jeho publikácií nemajú potrebu nejakým spôsobom klasifikovať krajiny a určovať kritériá rozvinutosti. Nad tým sa vôbec nezamýšľajú. Iba pri prezentovaní vízií, ktoré si vyžadujú širšie poňatie rozvoja a nie iba lokálne, o ktorom rozhodujú miestny pracujúci, na seba prezrádzajú, že nereflektujú rozvojový diskurz, ale preberajú tradičný rebríček krajín. Pri „nevizionárskych“ textoch, ako sú napríklad *Praktický kódex (Code of Practice)* Asociácie medzinárodného férového obchodu (*International Fair Trade Association – IFAT /IFAT, 1995/*) či *Vysvetľujúci dokument – Prečo FT?* (*EFTA, 2006*), však akékoľvek zmienky, umožňujúce priradiť FT ku klasickej rozvojovej paradigme na metodologickej úrovni, nie je možno nájsť, pretože jednoducho neexistuje dôvod, pre ktorý by tam mali byť robené rozdiely medzi krajinami. FT je efektívny tam, kde producenti prejavia záujem obchodovať skrz FT, ale to, čo znamená rozvoj a ktoré indikátory by ho mohli merať, nepotrebuje vedieť. Zlepšenia situácie necháva na rozhodovaní miestneho obyvateľstva, ktoré si tak samo rozhoduje o tom, čo pre nich znamená rozvoj.

Analýza rozhovorov

Už zmienená druhá všeobecná otázka („Ktoré krajiny považujete za rozvinuté? Prečo práve tieto?“) sa okrem iných dotýkala aj prvého a druhého tvrdenia na metodologickej úrovni. Rešpektovaním oficiálnych kritérií boli obe potvrdené. Z odpovedí respondentov vyplýva, že je možné rozvinuté a menej rozvinuté krajiny identifikovať prostredníctvom komparatívnej analýzy (prvý predpoklad) – „[rozvinuté sú – poznámka autora] krajiny Severnej Ameriky, Európa...“ (*Rozhovor č. 2, 2009*) – a zároveň je možné rozvoj merať pomocou štatistických indikátorov (druhý predpoklad) – „... [určované – poznámka autora] podľa výšky HDP na hlavu, štruktúry ekonomiky...“ (*Rozhovor č. 2, 2009*).

Metodická úroveň

1. Jednotky určené na meranie a porovnávanie sú národné štáty.
2. Mierkou merania rozvoja sú západné industrializované spoločnosti.
3. Najdôležitejším indikátorom rozvoja je hospodársky výkon vo forme hrubého národného produktu, hrubého domáceho produktu a/alebo hrubého domáceho produktu na osobu.

Analýza textov

Na metodologickej úrovni došlo k určitému odklonu. Zdá sa, že najdôležitejším indikátorom rozvoja nie je hospodársky výkon vo forme HDP (tretí metodický predpoklad), ale je ním schopnosť malých farmárov „zlepšiť svoju vlastnú situáciu“ (*FLO, 2006*). Na svojej internetovej stránke v sekcii o dopadoch FT (*FLO, S. l., Impact Areas*) je uvedených deväť oblastí, ktoré sú pre FT dôležité. Sú to: lepšie životné podmienky, udržateľnosť z pohľadu životného prostredia, prístup na medzinárodné trhy, posilnenie žien, dlhodobé in-

vestície, prekonanie rasovej diskriminácie, komunitná solidarita, zaistenie pracovných práv a prínos ducha podnikania (FLO, S. I., *Impact Areas*).²⁰ Odklon od klasickej rozvojovej paradigmy je odvoditeľný aj od toho, že jednotkou určenou na meranie a porovnávanie nie sú národné štáty (prvý metodický predpoklad), ale dopadové štúdie merajúce rozvoj (*pozri napríklad Ronchi, 2002; Chauve – Eberhart, 2002*) sa obvykle zaoberajú nejakým regiónom a najčastejšie situáciami rodín v rámci družstiev a kooperatív alebo družstvami a kooperatívami samotnými. Následne je len veľmi ťažko možné, aby indikátorom rozvoja bol hrubý domáci produkt.

Takéto definovanie oblastí dopadov FT poukazuje síce na súlad s druhým, tretím a piatym metateoretickým predpokladom v tom, že nastavuje určité univerzality, avšak je zjavné, že sa od klasickej rozvojovej paradigmy odlišuje na teoretickej úrovni a na metodologickej potom preukazuje, že mierkou merania rozvoja nie sú západné industrializované spoločnosti (druhý metodický predpoklad), ale sú nimi spomínané indikátory.

Azda je treba dodať, že v prípade dopadových štúdií nie je cieľom merať rozvoj, aby tak bolo možné porovnávať rozvinuté a rozvojové krajiny, ako to implikuje metodologická úroveň klasickej rozvojovej paradigmy, hoci nepochybne by to nebolo problémom a pravdepodobne by FT v takomto meraní príliš neuspel, keďže – ako sám píše – „*hlavný zdroj rozvoja leží v neformálnom sektore*“ (EFTA, 2001, s. 16). Účelom je kvalitatívnym spôsobom, napríklad rozhovormi so zúčastnenými, získať informácie o zmene situácie konkrétnych ľudí pred a po vstupe FT do ich životov (*pre dopadové štúdie viď EFTA, 2009; FLO, S. I., Impact Studies*).

Analýza rozhovorov

Druhá všeobecná otázka („*Ktoré krajiny považujete za rozvinuté? Prečo práve tieto?*“) sa okrem iných dotýkala aj prvého a tretieho tvrdenia na metodologickej úrovni. Tým, že respondenti považovali za rozvinuté „*krajiny Severnej Ameriky, Európu, niektoré krajiny východnej Ázie*“ (Rozhovor č. 2, 2009), potvrdili prvý metodický predpoklad (jednotky určené na meranie a porovnávanie sú národné štáty) a zdôraznením, že sa tieto krajiny určujú „*podľa HDP na hlavu*“ (Rozhovor č. 2, 2009), odpovedali v súlade s tretím predpokladom na metodologickej úrovni (najdôležitejším indikátorom rozvoja je hospodársky výkon vo forme hrubého národného produktu, hrubého domáceho produktu a/alebo hrubého domáceho produktu na osobu). Zároveň došlo k spochybneniu tohto predpokladu poukázaním na dôležitosť „*zdravotníctva, vzdelávania, úrovne politickej kultúry alebo ekonomiky*“ (Rozhovor č. 1, 2009). HDP tak stráca svoje výlučné postavenie a posun v diskurze k ľudskému rozvoju (reprezentovanom indexom ľudského rozvoja – HDI) bol jedným respondentom potvrdený.

Praktická úroveň

1. Rozvoj je možné vykonávať prostredníctvom naplánovaných zásahov do spoločenských štruktúr.
2. Aktérmi týchto zásahov sú štáty a rozvojové inštitúcie.
3. Negatívne sprievodné javy sú s ohľadom na cieľ rozvoja akceptovateľné.

Analýza textov

Na praktickej úrovni je možno badať istý súvis pri prvom predpoklade (rozvoj je možno vykonávať prostredníctvom naplánovaných zásahov do spoločenských štruktúr).²¹

Fair Trade sa skutočne snaží o zmenu v živote ľudí, avšak táto zmena neprebíha podľa klasickej rozvojovej paradigmy, teda v súlade s druhým praktickým predpokladom (aktérmi týchto zásahov sú štáty a rozvojové inštitúcie). Tu hrá FT pomerne malú rolu, pretože – ako už bolo uvedené – jeho cieľom je, aby boli malí farmári „*schopní zlepšiť svoju vlastnú situáciu*“ (FLO, 2006), ktorí tohto cieľa dosahujú prostredníctvom spolurozhodo-

vania na úrovni FLO a vlastného demokratického rozhodovania na úrovni Spoločného orgánu alebo Všeobecného zhromaždenia vo svojich vlastných družstvách a kooperáciách.

Svojou podporou industrializácie (viď analýza textov na teoretickej úrovni na s. 85–86) sa FT na druhú stranu zdá presadzovať štátne zásahy a je v súlade s druhým praktickým predpokladom klasickej rozvojovej paradigmy.

K tretiemu praktickému predpokladu (negatívne sprievodné javy sú s ohľadom na cieľ rozvoja akceptovateľné) nie je možné nájsť akékoľvek zmienky. Zo spôsobu, ako dochádza k rozhodovaniu o tom, ktorým smerom sa má miestna skupina rozvíjať, sa dá odvodiť, že cieľom FT je zamedziť negatívnym sprievodným javom pre kohokoľvek. To, že zrejme dochádza k pretrvávaniu tradičných mocenských vzťahov na miestnej úrovni, sa FT svojím dôrazom na demokratický spôsob rozhodovania a posilňovanie pozície žien snaží potláčať (*Standard Six, in: IFAT, 2007*). Implicitne sa tak odchyľuje od klasickej rozvojovej paradigmy.

Analýza rozhovorov

Praktickej úrovne sa týkala siedma všeobecná otázka („*Ako by ste riešili problémy menej rozvinutých krajín?*“). Respondenti preferovali nižšiu úroveň riešenia problémov rozvojových krajín. Jeden respondent „*príliš neverí na možnosť rozvoja z tej makroúrovne*“ (Rozhovor č. 1, 2009), ďalší by ich riešil „*cez FT*“ (Rozhovor č. 3, 2009). Jedna odpoveď však predpokladala „*narovnanie obchodných pravidiel, aby k takýmto krajinám boli šetrnejšie, odpustením nelegitímnych dlhov, zavedením globálnej dane a reformou rozvojovej pomoci*“ (Rozhovor č. 2, 2009). Práve pri reforme sa však opäť dostáva na mikroúroveň, keďže tá pre tohto respondenta znamená: „*Jednak viac peňazí a jednak viac peňazí pre miestne organizácie. Ísť na nižšiu úroveň, než sa normálne chodí. Dáva sa to vládam a európskym mimovládkam a podobne.*“ (Rozhovor č. 2, 2009.) Dochádza tu teda k spochybneniu druhého a implicitne aj prvého praktického predpokladu, že rozvoj je možné vykonávať prostredníctvom naplánovaných zásahov do spoločenských štruktúr (prvý) a že aktérmi týchto zásahov sú štáty a rozvojové inštitúcie (druhý).

Ďalšie otázky sa týkali dôležitého tretieho praktického predpokladu (negatívne sprievodné javy sú s ohľadom na cieľ rozvoja akceptovateľné). Odpovede na druhú hodnotovú otázku („*Neexistuje rozvoj bez toho, že by nedošlo k poškodeniu niekoho predtým, než sa začnú prejavovať pozitívne účinky rozvoja*“) sa rôznili od „*ja by som s týmto súhlasila*“ (Rozhovor č. 3, 2009) po „*myslím si, že existuje rozvoj, ktorý nepoškodzuje záujmy ostatných*“ (Rozhovor č. 1, 2009). Výrok však bol v ďalších častiach odpovedi vzťahovaný opäť na veľkosť projektov práve v prípade „*drobných aktivít, nie nejakých masových projektov*“ a „*organizácií samotných*“ (Rozhovor č. 1, 2009) v FT, pri ktorých si ľudia samotní „*rozhodujú o tom, čo chcú. Takže si nemyslím, že v prípade nejakej modernizácie, ak to potrebujú, by spôsobili nejaký úbytok pracovných miest*“ (Rozhovor č. 1, 2009). Tretí praktický predpoklad tak bol odmietnutý v tom zmysle, že boli preferované malé projekty a FT, pri ktorých negatívne sprievodné javy nie sú akceptované z jednoduchého dôvodu, že o nich rozhodujú tí ľudia, ktorí by nimi boli poškodení.

S kritikou z prvej kritickej otázky („*Čo si myslíte o kritike, že politika otvorenia trhu vždy povedie k masívnym sociálnym nákladom a bude ju sprevádzať sociálna nerovnosť?*“) súhlasili všetci respondenti: „*Otvorenie trhu v takom stave, akom je svetový obchod teraz, určite spôsobuje sociálne nerovnosti.*“ (Rozhovor č. 3, 2009.) Pre jedného respondenta dokonca samotné otvorenie nielen, že spôsobuje nerovnosti, ale „*likviduje [miestnych – poznámka autora] výrobcov*“ (Rozhovor č. 1, 2009). Došlo k odmietnutiu tretieho praktického predpokladu.

Zhrnutie analýzy textov a rozhovorov

Na internetovej stránke Definícia a princípy FT (*Fair Trade Definitions and Principles*) sú vymenované tri strategické ciele:

- 1) „zámerne pracovať s marginalizovanými producentmi a pracovníkmi a pomôcť im tak dostať sa z pozície zraniteľnosti do pozície bezpečnosti a ekonomickej sebestačnosti,
- 2) posilniť producentov a pracovníkov ako podielnikov (stakeholders) v ich vlastnej organizácii,
- 3) hrať aktívnu úlohu v **globálnej aréne** na dosiahnutie väčšej rovnosti (equity) v medzinárodnom obchode“ (FINE, 2001, zvýraznenie autorom).

Prvé dva body by bolo možné priradiť k tej časti FT, ktorá je v súlade s klasickou rozvojovou paradigmou, zrejme iba na metateoretickej úrovni. Autori rôznych publikácií FT majú isté univerzálne platné predstavy o tom, ako by mal vyzeráť rozvoj ako cieľový stav a ako proces, očakávajú, že takýmto spôsobom ho môžu dosiahnuť všetky spoločnosti a oni ako experti sú do istej miery schopní identifikovať tento stav a spôsob ako ho dosiahnuť (druhý až piaty metateoretický predpoklad). Samotní respondenti sa pritom za expertov na rozvoj nepovažujú. Na ostatných úrovniach sa však do veľkej miery od klasickej rozvojovej paradigmy odlišujú a rozhodovanie v mnohých otázkach prenechávajú miestnemu obyvateľstvu, pričom nemajú potrebu identifikovať, kto je viac a kto menej rozvinutý. A keď už „rozvinutosť“ skúmajú, sú pre nich dôležité úplne iné faktory než pri klasickej rozvojovej paradigme.

Na úrovni „globálnej arény“ FT prezentuje svoje širšie vízie. Tu sa k tradičnému vnímaniu rozvoja prikláňa svojou predstavou, že v konečnom dôsledku sa rozvojové krajiny nakoniec industrializujú. Bojuje proti úplnej liberalizácii a stavia sa na stranu štátom vedeného rozvoja v rámci klasickej rozvojovej paradigmy napríklad nasledujúcimi tvrdeniami.

„Je nevyhnutné pre vzrástajúce sa (emerging) ekonomiky, aby ich začínajúci (infant) priemysel mal ochranné prostredie, v ktorom by mohol rásť. Iba keď začnú byť silné (robust), mali by byť malé ekonomiky konfrontované s neúprosnou konkurenciou medzinárodného obchodu a aj to iba vtedy, ak je liberalizácia súčasťou ich národného plánu. V takomto procese sú malé a stredné podniky životne dôležité. Vo väčšine rozvojových krajín sú podniky malého rozsahu chrbtovou kosťou hospodárstva a zamestnávajú väčšinu pracujúceho obyvateľstva. Je nevyhnutné, aby medzinárodná obchodná politika podporovala rast sektora malých a stredných podnikov v rozvojových krajinách a neoslabovala ho liberalizáciou.“ (FTAO, 2005 a.)²²

Vo svojej advokačnej úlohe tak FT v súlade so svojimi praktikami ide pri podpore malých producentov proti klasickej rozvojovej paradigme, avšak na globálnej úrovni, kedy preberá jazyk medzivládnych organizácií, sa pripája k vnímaniu štátu ako nástroja, ktorý vykonáva rozvoj. V uvedenom citáte explicitne alebo implicitne preberá väčšinu predpokladov klasickej rozvojovej paradigmy na metateoretickej úrovni (univerzálne platná predstava – „Je nevyhnutné...“), na teoretickej úrovni (normou sú západné spoločnosti – „aby... začínajúci... priemysel mal ochranné prostredie, v ktorom by mohol rásť...“) a na praktickej úrovni (aktérom zásahov sú štáty – protekcionistické opatrenia vykonáva štát).

Záver vychádzajúci z publikácií FT je teda dvojaký. Na jednej strane FT praktikuje²³ a aj podporuje spôsob rozvoja, ktorý je v mnohých ohľadoch v rozpore s klasickou rozvojovou paradigmou, na druhej strane v diskusii o medzinárodnom obchode sa zasadzuje za jednu z tradičných foriem rozvoja a ostáva uväznený v klasickej rozvojovej paradigme.

Odpovede respondentov boli častokrát v rozpore s klasickou rozvojovou paradigmou. Najčastejšie boli spochybnené tretí a piaty metateoretický predpoklad (o univerzálne platnom spôsobe rozvoja a o expertoch schopných ho identifikovať), druhý a tretí teoretický predpoklad (o tom, že normou rozvoja sú západné spoločnosti a že tie menej rozvinuté potrebujú modernizáciu a technologický pokrok) a tretí praktický predpoklad (o neakceptovatelnosti negatívnych sprievodných javov rozvoja). Došlo k spochybneniu aj prvého, druhého a štvrtého metateoretického predpokladu (týkajúcich sa rozvoja ako normatívnej predstavy dobrej spoločnosti, ako cieľového stavu a ako spôsobu, ktorým môžu ísť všetky spoločnosti), prvého teoretického predpokladu (o tom, že normou cieľového stavu sú zá-

padné spoločnosti) a prvého a druhého praktického predpokladu (o tom, že rozvoj je možné vykonávať prostredníctvom naplánovaných zásahov, ktorých aktérmi sú štáty).

Predpoklady na metateoretickej a teoretickej úrovni boli však na niekoľkých miestach aj potvrdené. Túto rozporuplnosť je možno pričítať onomu rozlíšeniu mikroúrovne a makroúrovne a z neho vyplývajúcej istej nekoherencii. Kým na mikroúrovni, ktorá v odpovediach dominuje, odporujú klasickej rozvojovej paradigme, na makroúrovni mnohokrát opakujú normatívne predpoklady rozvojového diskurzu.

Takmer bez protirečení boli potvrdené predpoklady na metodologickej a metodologickej úrovni. Ich potvrdenie je možné zvaliť na nesprávne formulované otázky, keďže respondenti sa k nim jasnejšie vyjadrili iba raz, avšak pravdepodobnejšie vysvetlenie je jedno-ducho také, že predstavitelia FT myslia v tomto prípade v súlade s klasickou rozvojovou paradigmou a považujú za možné porovnávanie krajín medzi sebou v oblasti rozvoja prostredníctvom štatistických indikátorov, z ktorých najdôležitejší je HDP, hoci tu zaznel hlas, podľa ktorého tým najdôležitejším by mala byť možnosť občianskej participácie.

Na tomto mieste sa prejavuje orientalizmus,²⁴ definovaný Edwardom Saidom. Napriek tomu, že respondenti spochybnili existenciu jedinej univerzálnej cesty k rozvoju a schopnosť expertov takúto cestu definovať, ich identita je naďalej formovaná binárnou opozíciou my – oni, ktorá im neumožňuje úplne sa vzdať viery v možnosť komparatívnej analýzy rôznych jednotiek, ktoré hierarchicky odlišia jedných od druhých na základe ich (ne)rozvinutosti. Táto významná súčasť paradigmy je tak naďalej prítomná v myslení ľudí, ktorí v mnohých iných ohľadoch predpoklady klasickej rozvojovej paradigmy odmietajú.

Rozdiely oproti analýze textov boli najmä na metateoretickej úrovni. V dokumentoch FT bol kladený väčší dôraz na univerzálnu cestu k rozvoju v prospech industrializácie, produkcie sofistikovanejších výrobkov a dosahovania exportných trhov. Takéto politické odporúčania boli respondentami do veľkej miery vyvrátené v prospech potreby zapojiť ľudí už v procese plánovania. Avšak aj tu bol prítomný rozpor medzi rôznorodým rozvojom na mikroúrovni a univerzálnou cestou industrializácie na makroúrovni.

Zatiaľ čo FT sa vo svojich dokumentoch zvlášť nedotýka metodologickej úrovne, ako už bolo spomenuté, odpovede respondentov dávajú tušiť súlad s klasickou rozvojovou paradigmou.

Ako z analýz textov, tak z analýzy rozhovorov je však zrejmé, že Fair Trade sa vo svojich aktivitách v mnohých ohľadoch neriadi normatívnymi predpokladmi klasickej rozvojovej paradigmy.

* * *

Úlohou tohto článku bolo odpovedať na otázku, či Fair Trade predstavuje z postrozvojového pohľadu alternatívu k prístupom z klasickej rozvojovej epochy, alebo je iba jedným z ich pokračovateľov. Inými slovami, či sa FT radí medzi iniciatívy zodpovedajúce klasickej rozvojovej paradigme, alebo je s ňou v rozpore. Táto úloha bola metodologicky obmedzená v tom zmysle, že skúmané bolo najmä sebachápanie FT prostredníctvom jeho vlastných dokumentov a rozhovorov s jeho predstaviteľmi. Na zaoberanie sa praxou FT je potrebný výskum omnoho širšieho záberu, než je tento článok.

Na to, aby som mohol pristúpiť k analýze FT a odpovedať na výskumnú otázku, bolo potrebné stavať na teoretickom základe. Ním je postrozvojový prístup a konkrétne klasická rozvojová paradigma tak, ako ju skoncipoval Aram Ziai (*Ziai, 2004 a*). Cieľom tohto článku nebolo kriticky reflektovať Ziaiovu koncepciu, ale ju využiť ako analytický nástroj. To pochopiteľne neznamená, že ide o jedinú správnu verziu rozvojovej paradigmy. Zmeny od osemdesiatych rokov minulého storočia poukazujú na potrebu spolu s meniacim sa diskurzom aj neustále revidovať jej vnímanie. Klasickú rozvojovú paradigmatu tvoria normatívne predpoklady na rôznych úrovniach, ktorými sa riadia ľudia pohybujúci sa v rozvojovom diskurze. Práve ich analýza je diskurzívnou analýzou rozvoja a ich odmietnutie ako kontingentných normatívnych predpokladov tvorí jadro postrozvojového prístupu.

Jeho základom je obrana kultúrnej odlišnosti a umožnenie ostatným, aby si sami určili, čo presne znamená rozvoj. Vo svojej práci sa prikláňam k radikálne demokratickej interpretácii tohto prístupu. V praxi sa to prejavuje podporou už fungujúcich projektov komunit ľudí, ktorí sú do rozvoja aktívne zapojení a súhlasia s formou, v akej sa uskutočňuje, pretože zodpovedá ich predstavám dobrého života. To znamená, že tento prístup neodmieňa a priori všetky technologické výdobytky rozumu.

Hlavnou súčasťou postrozvojového prístupu, o ktorú sa opieram v tejto práci, je analýza rozvojového diskurzu tvoreného normatívnymi tvrdeniami. Kritizovaná je najmä existencia rozvoja ako sociálnej zmeny podľa univerzálneho vzorca a existencia nerozvinutosti ako sociálnej situácie v protiklade k rozvoju, ktorú je však možno zmeniť prostredníctvom expertami naplánovaných intervencií. Na základe týchto predpokladov dochádza k fouchaultovskej normalizácii štátov a ich obyvateľov.

Výskum vykonaný v tomto článku je pokračovaním už vykonaného výskumu Arama Ziaia (*Ziai, 2004 a*), z ktorého preberá aj metodológiu. Mojim cieľom bolo postupovať rovnakým spôsobom ako Ziai, aby som mohol odpovedať na výskumnú otázku, či Fair Trade spochybňuje klasickú rozvojovú paradigmu. Na základe diskurzívnej analýzy dokumentov FT a rozhovorov s predstaviteľmi FT považujem za preukázané, že FT sa do veľkej miery odvracia od klasickej rozvojovej paradigmy a nie je jej pokračovaním.

Sú tu však dva významné body, ktoré je na záver potrebné zdôrazniť, aby bol obraz FT, ktorý som sa tu pokúsil načrtnúť, kompletný. Prvým je skutočnosť existencie dvoch úrovní rozvoja v publikáciách a v rozhovoroch s predstaviteľmi FT. Pracujúc v kontexte globalizácie a národných štátov, sú reprezentanti rozvoja na mikroúrovni nútení sa zaoberať aj rozvojom na makroúrovni, ktorý však z pohľadu praxe ich rozvojovej organizácie nie je dôležitý do tej miery, do akej neobmedzuje práve lokálne aktivity. V takom prípade sú ale na strane jednoznačného odmietania takéhoto rozvoja. Tým, že sa venujú ako advokačná organizácia otázkam globálneho rozvoja, diskurzívne preberajú predpoklady a mantinely tejto témy a v rámci nej sa tlačia na jeden kraj spektra. Avšak medze diskurzu im neumožňujú v rámci tejto témy uniknúť do omnoho širšieho rozvojového diskurzu, v ktorom participatívny prístup nie je iba floskulou medzivládnych organizácií, ale je reálnou praxou, o ktorú sa FT pokúša. Absencia zásadného vysporiadania sa s filozofickými otázkami, ktorá by pravdepodobne viedla k odmietnutiu mnohých perspektív (makroúrovne) ako potenciálne utláčajúcich ich objekt – miestne obyvateľstvo (na mikroúrovni) –, vedie k prijatiu debaty v rámci týchto perspektív a zapojenie sa do nej v diskurzívnom poli vystavanom účastníkmi, ktorí na ňom doteraz participovali. Dôsledkom je neustály rozpor medzi obhajobou zapojenia miestneho obyvateľstva do plánovania ich vlastných rozvojových projektov, pri ktorých je FT akýmsi marketingovým poradcom, a snahou o narovnanie globálnych obchodných podmienok v prospech možnosti industrializácie a zavádzania sofistikovanejšej výroby v omnoho väčšom merítke.

Druhým bodom je skutočnosť potvrdenia normatívnych predpokladov na metodologickej a metodologickej úrovni. Zdá sa, akoby rozvojový diskurz postupne erodoval, avšak jeho jadro ostáva naďalej neporušené. Zatiaľ čo niektoré normatívne predpoklady sú neudržateľné a k ich spochybňovaniu dochádza aj v samom centre diskurzu – v Svetovej banke (*Ziai, 2004 a, s. 276–299*) –, takže industrializované spoločnosti nie sú viac cieľom rozvoja, pretože z doterajších výsledkov je zrejme, že to je nedosiahnuteľné, ďalšie normy sa dostávajú do súboja s ich protikladmi a je možné pozorovať odmietanie univerzálne platných predstáv o rozvoji a najmä vnímanie expertov ako schopných rozvoj definovať pre ostatných. Dôležité je tiež, že stále menej sú akceptované negatívne sprievodné javy rozvoja.

To, čo je ale jadrom rozvoja (vnímanie spoločností ako porovnateľných, ochota hodnotiť iných na základe našich vlastných merítok), to, čo tvorí našu vlastnú identitu vymedzovaním sa voči iným, to ostáva nespochybnené. Akoby nebolo možné prekonať zdanlivo prirodzený protiklad, najzákladnejšiu z binárnych opozícií – rozdelenie na nás a ich. V tomto ohľade naďalej pretrváva myslenie, prítomné zrejme odkedy ľudia boli schopní vytvárať

väčšie spoločensvá, Saidom zachytené už v Aischylových *Peržanoch* (Said, 2008 [1978], s. 71). Neschopnosť vnímať ostatných nie skrz prizmu svojho vlastného ja ako jeho odraz, ale ako bytosti jedinečné vo svojej podstate a nie vo svojej odlišnosti udržuje túto kľúčovú časť rozvojového diskurzu naďalej prítomnú aj u aktérov, ktorí sa na jeho dekonštrukcii podieľajú svojou samotnou činnosťou.

¹ Fair Trade sa venujú sociálni vedci z rôznych pozícií. Z liberálneho hľadiska FT kritizuje Alex Singelton (Singelton, 2005). Užitočné rozdelenie kritiky ponúka Gavin Fridell (Fridell, 2006; Fridell, 2007). Fair Trade ako plánovanú výhodu, teda iniciatívu ochraňujúcu výrobcov pred najhoršími dôsledkami neoliberalizmu, reprezentuje napríklad dielo Bird – Hughes, 1997 alebo Blowfield, 1999. Fair Trade ako alternatívnu globalizáciu reprezentuje napríklad práca Reynolds, 2002 alebo Fischer, 2004. Fair Trade ako dekomodifikáciu v zmysle marxistickej defetizácie reprezentujú Ian Hudson a Mark Hudson (Hudson – Hudson, 2003) a Peter Luetchford (Luetchford, 2007). Všetky tri druhy kritiky sú súčasťou vnímania súčasného kapitalizmu ako neschopného zaistiť rozvoj pre najmenej zvýhodnených. FT ako morálna ekonomika je reakciou na tento nedostatok.

² Od tohto obdobia je možno hovoriť o kríze rozvoja (Kiely, 1998, s. 24) spôsobenej najmä zjavnými materiálmi problémami v krajinách Juhu. V rámci rozvojového diskurzu dochádza k zmenám, z ktorých niektoré naznačujú, že by mohlo dôjsť k zásadnému odklonu od klasickej rozvojovej paradigmy (napríklad actor-oriented development pozri Long – Long /eds./, 1992/), iné zase, že jadro rozvojového diskurzu ostáva neoporušené (good governance /pozri Abrahamsen, 2000/, sustainable development /pozri Eblinghaus – Stickler, 1996/). U jedného z hlavných aktérov diskurzu došlo k odklonu od snahy dosiahnuť stav industrializovaných krajín v prospech boja proti chudobe (pozri Ziai, 2004 a, s. 276). Ako však píše Arturo Escobar v roku 1995: „[N]apriek tomu, že diskurz prešiel sériou štrukturálnych zmien, architektúra diskurzívnych formácií položená počas obdobia 1945–1955 ostala nezmenená, umožňujúc diskurzu, aby sa prispôbil vždy novým podmienkam.“ (Escobar, 1995, s. 42.)

³ Prezident Harry Truman v bode štyri svojho inauguračného prejavu volal po sprístupnení vedeckého a priemyselného pokroku ľuďom žijúcim v nerozvinutých oblastiach. Všetkým mierumilovným národom by mala byť poskytnutá pomoc a technologické poznatky, aby mohli realizovať svoje túžby po lepšom živote. Ich chudoba je problémom a hrozbou nielen pre nich, ale aj pre prosperujúce oblasti. Starý imperializmus má byť nahradený programom rozvoja. Kľúčom k nemu, k prosperite a k mieru má byť väčšia produkcia (pozri napríklad Rist, 2008, s. 69–79).

⁴ Vzhľadom na to, že používam metodológiu, ktorú použil vo svojej práci aj Aram Ziai, tu prezentujem jeho verziu toho, čo je to klasická rozvojová paradigma. To však neznamená, že by prakticky všetky jej prvky neboli nejakým spôsobom súčasťou skorších prác postrozvojového prístupu (napríklad Sachs /ed./, 1995; Escobar, 1995; Rahnama /ed./, 1998). Nutnosť uspokojiť sa s jedným zdrojom je daná výskumným zámerom, ktorým nie je kriticky reflektovať Ziaiovu verziu klasickej rozvojovej paradigmy, ale ju využiť vo výskume ako súčasť metodológie.

⁵ Na Foucaulta nadväzujúcimi kritikami rozvoja sú napríklad Escobarova, Fergusonova, DuBoisova alebo Ziaiova diela (Escobar, 1985; Escobar, 1995; Ferguson, 2007 [1990]; DuBois, 1991; Brigg, 2002; Ziai, 2006).

⁶ Dispozitív je „značne heterogénny súbor diskurzívnych a materiálnych prvkov – napríklad diskurzov, inštitúcií, architektonických foriem, regulačných rozhodnutí, zákonov, administratívnych opatrení, vedeckých vyhlásení, filozofických, morálnych a filantropických tvrdení atď. – a systém vzťahov... ustanovený medzi týmito prvkami.“ (Foucault, 1980, s. 194, citované podľa Brigg, 2002, s. 427.)

⁷ Normalizácia (umenie trestať v režime disciplinárnej moci) uplatňuje päť dosť odlišných operácií: „Činy, výkony, jednotlivé správanie dáva do vzťahu k celku, ktorý je polom porovnávania, priestorom diferenciací i princípom predpísaného pravidla. Diferencuje individua v ich vzájomných vzťahoch a vzhľadom na toto pravidlo celku – ktoré funguje raz ako minimálny prah, raz ako požadovaný priemer a raz ako optimum, ku ktorému sa treba priblížiť. Kvantitatívnymi termínmi hierarchizuje schopnosti, úroveň a »prirodzenosť« individua. Prostredníctvom tohto »hodnotiaceho« merania vnucuje konformnosť. Napokon vytýčuje hranicu, ktorá určuje odlišnosť od všetkých ostatných odlišností, vonkajšiu hranicu nenormálneho.“ (Foucault, 2004 [1975], s. 184.)

⁸ FINE je platforma, ktorá bola založená v roku 1998 a združuje zastrešujúce organizácie Fair Trade: FLO, IFAT (od októbra 2009 WFTO), NEWS a EFTA. Organizácia pre označovanie produktov férového obchodu (Fairtrade Labelling Organization – FLO) združuje 24 organizácií a jej cieľom je stanoviť štandardy, ktoré zodpovedajú značke Fair Trade. FLO túto značku vlastní a u producentov verifikuje, či dochádza k naplňovaniu stanovených noriem. Medzinárodná asociácia férového obchodu (International Fair Trade Association – IFAT), bývalá International Federation for Alternative Trade a dnes Svetová organizácia férového obchodu (World Fair Trade Organization – WFTO), je globálna organizácia, ktorá zastrešuje a reprezentuje viac ako 350 organizácií FT. Sieť európskych svetových obchodov (Network of European Worldshops – NEWS) združuje niektorých európskych obchodníkov s produktami FT a Asociácia európskeho férového obchodu (European Fair Trade Association – EFTA) je asociáciou 11 európskych združení Fair Trade.

- ⁹ Využití boli nasledujúce publikácie dostupné na internete: výročné správy: EFTA, 2001; EFTA, 2006; FLO, 2007; definície princípov a štandardov: FINE, 2001; IFAT, 1995; IFAT, 2007; stručné vysvetľujúce dokumenty: FLO, 2006; WTO, 2009; pozičné dokumenty voči WTO: FTAO, 2005 a; FTAO, 2005 b; dopadové štúdie a prehľady dopadových štúdií: Ronchi, 2002; Chauve – Eberhart, 2002; EFTA, 2009; FLO, S. I., Impact Studies; FLO, S. I., Impact Areas; príspevok v zborníku Osterhaus /ed./, 2006: Osterhaus, 2006.
- ¹⁰ Predstavitelia rakúskeho FT odmietli žiadosť o rozhovor (email od Gertraud Akgün-Krenn z 23. 4. 2009).
- ¹¹ Táto časť práce vychádza z diela Arama Ziaia (Ziai, 2004 a, s. 265–273), okrem hodnotových otázok 3 a 4.
- ¹² „Rozvoj pozostáva zo sady praktík, niekedy sa zdajúcich ísť proti sebe, ktoré vyžadujú – kvôli reprodukcii spoločnosti – všeobecnú transformáciu a deštrukciu prírodného prostredia a sociálnych vzťahov. Jeho cieľom je zvýšiť produkciu komodít (statkov a služieb) orientovanú spôsobom výmeny na efektívny dopyt.“ (Rist, 2008, s. 13.)
- ¹³ „Dúfame, že sa rozvojové krajiny nakoniec industrializujú a budú schopné vyvážať.“ (EFTA, 2001, s. 18.)
- ¹⁴ „Ďalším dôležitým cieľom FT je prekonať pozíciu exportérov komodít tým, že sa bude spracovávať čo najviac už v krajine pôvodu.“ (Osterhaus, 2006, s. 179.) „... producenti by sa mali snažiť... spracovávať produkt čo najviac v regióne predtým, než ho exportujú, aby tak získali vyšší výnos z predaja, ako aj pridanú technologickú znalosť.“ (EFTA, 2001, s. 27–28.)
- ¹⁵ Tento záver je priblížený v nasledujúcej subkapitole Teoretická úroveň (pozri s. 85–87) a zdôraznený v subkapitole Zhrnutie analýzy textov a rozhovorov (pozri s. 90–91).
- ¹⁶ Bližšie viď analýza rozhovorov druhého teoretického predpokladu v nasledujúcej subkapitole (pozri s. 86–87). „Konkrétne v Afrike, tam je určite potreba rozvoja priemyslu.“ (Rozhovor č. 2, 2009.) „Oni, určite sa potrebujú do určitej miery industrializovať.“ (Rozhovor č. 3, 2009.)
- ¹⁷ Bližšie viď analýzu rozhovorov druhého a tretieho teoretického predpokladu v nasledujúcej subkapitole (pozri s. 86–87).
- ¹⁸ „Tou neformálnou cestou, to je na tom úplné gro...“ (Rozhovor č. 3, 2009.)
- ¹⁹ Ako píše Barbara Fiorito, predsedníčka predstavenstva FLO: „Vlastníci FLO (Labelling Initiatives) jednohlasne hlasovali za prijatie nových stanov, ktoré umožnia sieťam certifikovaných FT producentov stať sa členmi asociácie... Takáto expanzia členstva... zaisťuje, že producenti budú kľúčovými aktérmi v rozhodovaní o budúcom rozvoji FT Labelling (certifikovania).“ (FLO, 2007.)
- ²⁰ Organizácia pre označovanie produktov férového obchodu sa zaoberá dopadovými štúdiami. Ich cieľom je zmerať napríklad posilnenie (empowerment and strengthening) producentov a ich organizácií (Ronchi, 2002; Chauve – Eberhart, 2002).
- ²¹ Napríklad to dokazuje takéto tvrdenie: „Od producentov sa očakáva, že využijú tieto zisky na zvýšenie schopnosti ich organizácie zodpovedne obchodovať, rešpektovať a zlepšiť životy tých, ktorí pracujú s nimi, komunit, v ktorých pracujú, a životného prostredia.“ (FLO, 2006.)
- ²² Podobný citát je možno uviesť z pozičného dokumentu FINE k WTO po stretnutí v Hongkongu v roku 2005: „... ochrana domáceho priemyslu môže byť významným rozvojovým nástrojom.“ (FTAO, 2005 b.) Alebo z už spomenutej knihy Business Unusual: „Ďalším dôležitým cieľom FT je prekonať pozíciu exportérov komodít tým, že sa bude spracovávať čo najviac už v krajine pôvodu.“ (Osterhaus, 2006, s. 179.)
- ²³ Fair Trade praktikuje, ak predpokladám, že prax FT je v súlade s dokumentami, ktoré tu boli analyzované.
- ²⁴ Orientalizmus je pre Edwarda Saída istý spôsob „vyrovnávania sa s Orientom... Orient nie je Európe iba susedom...“, predstavuje aj jednu z najhlbších a najčastejších európskych predstáv iného sveta, inej kultúry. Orient tak pomáhal Európu (či Západ) negatívne definovať – bol jej protikladným obrazom, myšlienkou, osobnosťou i skúsenosťou.“ (Saïd, 2008 [1978], s. 11.)

Literatúra

- Abrahamsen, Rita (2000): *Disciplining Democracy: Development Discourse and Good Governance in Africa*. London – New York: Zed Books, 2000.
- Appfel-Marglin, Frédérique – Marglin, Stephen A. (1990): *Dominating Knowledge: Development, Culture and Resistance*. UNU, Oxford: Clarendon, 1990.
- Barša, Pavel – Fulka, Josef (2005): *Michel Foucault: Politika a estetika*. Praha: Dokořán, 2005.
- Bird, Kate – Hughes, David R. (1997): *Ethical Consumerism: The Case of 'Fairly Traded' Coffee*. *Business Ethics: A European Review*, Vol. 6 (1997), No. 3, s. 159–167.
- Blommaerte, Jan (2005): *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Blowfield, Mick (1999): *Ethical Trade: A Review of Developments and Issues*. *Third World Quarterly*, Vol. 20 (1999), No. 4, s. 753–770.
- Brigg, Morgan (2002): *Post-Development, Foucault and the Colonisation Metaphore*. *Third World Quarterly*, Vol. 23 (2002), No. 3, s. 421–436.
- Bublitz, Hannelore – Bührmann, Andrea D. – Hanke, Christine – Seire, Andrea (citované ako Bublitz et al., 1999): *Das Wuchern der Diskurse: Perspektiven der Diskursanalyse Foucaults*. Frankfurt a. M.: Campus, 1999.
- Buraj, Ivan (2000): *Foucault a moc*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2000.
- DuBois, Marc (1991): *The Governance of the Third World: A Foucauldian Perspective on Power Relations in Development*. *Alternatives*, Vol. 16 (1991), No. 1, s. 1–30.
- Eblinghaus, Helga – Stöckler, Armin (1996): *Nachhaltigkeit und Macht: Zur Kritik von Sustainable Development*. Frankfurt a. M.: IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation, 1996.

- Escobar, Arturo (1985): Discourse and Power in Development: Michel Foucault and the Relevance of his Work to the Third World. *Alternatives*, Vol. 10 (1985), No. 3, s. 337–400.
- Escobar, Arturo (1995): *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- Esteve, Gustav (1995): Development. In: Sachs, Wolfgang (ed.): *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, 1995, s. 6–25.
- Fairclough, Norman (1992): *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press, 1992.
- Ferguson, James (2007 [1990]): *The Anti-Politics Machine: „Development“, Depoliticization and Bureaucratic Power in Lesotho*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007.
- Fischer, Carolyn (2004): Report from the Field: Fair Trade and the Idea of the Market. *North American Dialogue*, Vol. 7 (2004), No. 2, s. 15–18.
- Foucault, Michel (2002 [1969]): *Archeologie věděni*. Praha: Herrman a synové, 2002.
- Foucault, Michel (2004 [1975]): *Dozerať a trestať*. Bratislava: Kalligram, 2004.
- Foucault, Michel (2006 [1971]): *Rád diskurzu*. Bratislava: Agora, 2006.
- Foucault, Michel (1980): The confession of the flesh. In: Gordon, Colin (ed.): *Power/Knowledge*. New York: Pantheon, 1980, s. 194–228.
- Fridell, Gavin (2006): Fair Trade and Neoliberalism: Assessing Emerging Perspectives. *Latin American Perspectives*, Vol. 33 (November 2006), No. 6, s. 8–28.
- Fridell, Gavin (2007): *Fair Trade Coffee: The Prospects and Pitfalls of Market-Driven Social Justice*. Toronto: University of Toronto Press, 2007.
- Gibson-Graham, J. K. (2005): Surplus possibilities: Post-development and community economies. *Singapore Journal of Tropical Geography*, Vol. 26 (March 2005), No. 1, s. 4–26.
- Gordon, Colin (ed., 1980): *Power/Knowledge*. New York: Pantheon, 1980.
- Hudson, Ian – Hudson, Mark (2003): Removing the veil? Commodity fetishism, fair trade and the environment. *Organization and Environment*, Vol. 16 (December 2003), No. 4, s. 413–430.
- Jäger, Siegfried (1999): *Kritische Diskursanalyse: Eine Einführung*. Duisburg: DISS, 1999.
- Kiely, Ray (1998): The crisis of global development. In: Kiely, Ray – Marfleet, Phil (eds.): *Globalisation and the Third World*. London: Routledge, 1998, s. 23–43.
- Kiely, Ray (1999): The Last Refuge of the Noble Savage? A Critical Assessment of Post-Development Theory. *The European Journal of Development Research*, Vol. 11 (June 1999), No. 1, s. 30–55.
- Kiely, Ray – Marfleet, Phil (eds., 1998): *Globalisation and the Third World*. London: Routledge, 1998.
- Krier, Jean-Marie (2008): *Fair Trade 2007: New facts and figures and ongoing success story*. Culembord: The Dutch Association of Worldshops, 2008.
- Long, Norman – Long, Anne (eds., 1992): *Battlegrounds of Knowledge: The Interlocking of Theory and Practice in Social Research in Development*. London: Routledge, 1992.
- Luetchford, Peter (2007): *Fair Trade and a global commodity: Coffee in Costa Rica*. London: Pluto Press, 2007.
- Marcelli, Miroslav (2005): *Michel Foucault alebo stať sa iným*. Bratislava: Kalligram, 2005.
- Rahnama, Majid (ed., 1998): *The Post-Development Reader*. London: Zed Books, 1998.
- Reynolds, Laura (2002): Consumer/Producer Links in Fair Trade Coffee Networks. *Sociologia Ruralis*, Vol. 42 (2002), No. 4, s. 404–424.
- Rist, Gilbert (2008): *The History of Development: From Western Origins to Global Faith*. London: Zed Books, 2008.
- Sachs, Wolfgang (ed., 1995): *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, 1995.
- Said, Edward (2008 [1978]): *Orientalismus: Západní koncepce Orientu*. Praha: Paseka, 2008.
- Singleton, Alex (2005): *The Poverty of Fair Trade*. London: Adam Smith Institute, 2005.
- Talking Retail (2008): Fairtrade popularity soaring says IGD. Croydon: Talking Retail, 21 February 2008, <http://www.talkingretail.com/news/green-retail-news/8661-fairtrade-popularity-soaring-says-igd.html> (prístup: 21. 2. 2008).
- Ziai, Aram (2004 a): *Entwicklung als Ideologie? Das klassische Entwicklungsparadigma und die Post-Development Kritik zur Analyse des Entwicklungsdiskurses*. Hamburg: Deutsches Übersee-Institut, 2004.
- Ziai, Aram (2004 b): The ambivalence of post-development: Between reactionary populism and radical democracy. *Third World Quarterly*, Vol. 25 (2004), No. 6, s. 1045–1060.
- Ziai, Aram (2006): *Zwischen Global Governance und Post-Development: Entwicklungspolitik aus diskursanalytischer Perspektive*. Münster: Westliches Dampfboot, 2006.
- Ziai, Aram (ed., 2007): *Exploring Post-development: Theory and practice, problems and perspectives*. London: Routledge, 2007.

Dokumenty

- Akgün-Krenn, Gertraud, emailová komunikácia s autorom, 23. 4. 2009.
- EFTA (2001): *EFTA Yearbook: Challenges of Fair Trade 2001–2003*. Maastricht: EFTA, 2001, <http://www.european-fair-trade-association.org/efta/Doc/yb01-en.pdf> (prístup: 26. 11. 2009).
- EFTA (2006): *Annual report 2006. What is EFTA?* Maastricht: EFTA, 2006, <http://www.european-fair-trade-association.org/efta/Doc/What.pdf> (prístup: 26. 11. 2009).

- EFTA (2009): Researches on the impact of Fair Trade per May 2009. Maastricht: EFTA, 2009, <http://www.european-fair-trade-association.org/efta/Doc/Impact-studies-05-2009.pdf> (prístup: 26. 11. 2009).
- Fair Trade (S. I.), <http://www.fairtrade.sk/fairtrade.htm> (prístup: 26. 11. 2009).
- FINE (2001): Fair Trade Definitions and Principles. FINE, 2001, <http://www.fairtrade-advocacy.org/documents/FAIRTRADEDEFINITIONNewlayout2.pdf> (prístup: 26. 11. 2009).
- FLO (2006): Explanatory Document: Why Fairtrade? An explanation about Fairtrade and its objectives. Fairtrade Labelling Organization (FLO), January 2006, http://www.fairtrade.net/uploads/media/Explan_Doc_Why_Fairtrade__2_.pdf (prístup: 26. 11. 2009).
- FLO (S. I.): Impact Areas. Bonn: Fairtrade Labelling Organization (FLO), S. I., http://www.fairtrade.net/fileadmin/impact_areas.html?&H=4f (prístup: 28. 4. 2009).
- FLO (S. I.): Impact Studies. Bonn: Fairtrade Labelling Organization (FLO), S. I., http://www.fairtrade.net/impact_studies.html?&L=1s (prístup: 26. 11. 2009).
- FLO (2007): Shaping global partnerships: Annual report 2006/2007. Bonn: Fairtrade Labelling Organization (FLO), 2007, http://www.fairtrade.net/fileadmin/user_upload/content/Final_FLO_AR_2007_03.pdf (prístup: 26. 11. 2009).
- FTAO (2005 a): Fair Trade rules! Position of the global Fair Trade movement towards the 6th WTO Ministerial Conference in Hong Kong. Brussels: FTAO, 2005, <http://www.maailmankaupat.fi/fm/lehdistotiedotteet/fine.pdf> (prístup: 26. 11. 2009).
- FTAO (2005 b): Last minute compromise offers little for the world's poor. WTO Fair Trade Statement after Hong Kong. Brussels: FTAO, 2005, http://www.fairtrade-advocacy.org/documents/position_papers/WTO%202005/WTO%20DEC%202005/FINE%20WTO%20statement%20after%20Hong%20Kong.pdf (prístup: 26. 11. 2009).
- Chauve, C. – Eberhart, C. (2002): Etude de commerce équitable dans le filière café en Bolivie. Synthèse. CICDA, France, Mai 2002, http://www.fairtrade.net/uploads/media/syntheseBolivia_cafe-MHF_05.pdf (prístup: 26. 11. 2009).
- IFAT (1995): Code of Practice. New Windsor (USA): IFAT, 1995, http://www.wfto.com/index.php?option=com_docman&task=doc_download&Itemid=99999999&gid=888 (prístup: 28. 4. 2009).
- IFAT (2007): IFAT Standards for Fair Trade Organizations. Blankenberge (Belgium): IFAT, 2007, http://www.wfto.com/index.php?option=com_docman&task=doc_download&Itemid=99999999&gid=930 (prístup: 26. 11. 2009).
- Osterhaus, Anja (2006): Conclusion. In: Osterhaus, Anja (ed.): Business Unusual: Successes and Challenges of Fair Trade. Brussels: Fair Trade Advocacy Office, 2006, s. 179–180.
- Osterhaus, Anja (ed., 2006): Business Unusual: Successes and Challenges of Fair Trade. Brussels: Fair Trade Advocacy Office, 2006.
- Ronchi, Lorraine (2002): The impact of Fair Trade on producers and their organizations: A case study with coocafé in Costa Rica. Working Paper, No. 11. Brighton: Poverty Research Unity at Sussex, 2002, http://www.fairtrade.net/uploads/media/ronchi_ft_impact_cococafe_costa_rica_05.pdf (prístup: 26. 11. 2009).
- Rozhovor č. 1 (2009): Rozhovor s respondentom č. 1, 21. 2. 2009, cez skype.
- Rozhovor č. 2 (2009): Rozhovor s respondentom č. 2, 17. 3. 2009, cez skype.
- Rozhovor č. 3 (2009): Rozhovor s respondentom č. 3, 3. 3. 2009, osobne v Trnave.
- WFTO (2009): What is Fair Trade? Culemborg: World Fair Trade Organization (WFTO), 7 November 2009, http://www.wfto.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1&Itemid=13 (prístup: 7. 11. 2009).

Poznámka

Autor by sa chcel poďakovať vedúcemu diplomovej práce, z ktorej tento článok vychádza, doc. PhDr. Ing. Ondřejovi Císařovi, Ph.D., oponentovi diplomovej práce doc. Janovi Holzerovi, Ph.D., šéfredaktorovi Mezinárodních vztahů Ing. Vítovi Benešovi a anonymným oponentkám a oponentom.

Príloha***Zoznam otázok použitých v interview***

Všeobecné otázky
1. Ako by ste definovali rozvoj?
2. Ktoré krajiny považujete za rozvinuté? Prečo práve tieto?
3. Ako sa realizuje proces rozvoja? Ako k nemu dochádza?
4. Akú rolu zohrávajú organizácie ako tá Vaša v tomto procese? Akú rolu v ňom zohrávate Vy ako expert/expertka na rozvoj?
5. Aká koncepcia rozvoja je základom práce Vašej organizácie? Ktoré hlavné prvky sú jej súčasťou? Zmenila sa táto koncepcia? Kedy a v akom ohľade? Ktoré faktory sú pre takúto zmenu rozhodujúce?
6. Je Vaša praktická činnosť v organizácii viac ovplyvnená touto koncepciou, alebo viac znalosťami získanými na základe skúsenosti, pragmatizmom a rutinou?
7. Ako by ste riešili problémy menej rozvinutých krajín?
8. Do akej miery je európsky alebo juhovýchodoázijský rozvojový proces vzorom pre menej rozvinuté krajiny?
Hodnotové otázky
1. „My (v rozvojovej spolupráci činné osoby) vnímame samých seba ako technikov a remeselníkov rozvoja.“ (Eugen Black, prezident Svetovej banky.)
2. „Neexistuje rozvoj bez toho, že by nedošlo k poškodeniu niekoho predtým, než sa začnú prejavovať pozitívne účinky rozvoja.“ (David Hopper, starší /senior/ viceprezident Svetovej banky.)
3. „Dúfame, že sa rozvojové krajiny nakoniec industrializujú a budú schopné vyvážať.“ (EFTA, 2001, s. 18.)
4. „Je nevyhnutné pre vzrástajúce sa (emerging) ekonomiky, aby ich začínajúci (infant) priemysel mal ochranné prostredie, v ktorom by mohol rásť. Iba keď začnú byť silné (robust), mali by byť malé ekonomiky konfrontované s neúprosnou konkurenciou medzinárodného obchodu a aj to iba vtedy, ak je liberalizácia súčasťou ich národného plánu.“ (FTAO, 2005 a.) „... hlavný zdroj rozvoja leží v neformálnom sektore.“ (EFTA, 2001, s. 16.)
Kritické otázky
1. Čo si myslíte o kritike, že politika otvorenia trhu vždy povedie k masívnym sociálnym nákladom a bude ju sprevádzať sociálna nerovnosť?
2. Čo si myslíte o kritike, že projekt rozvoja je nástrojom na pozápadňovanie a ekonomizáciu sveta?
3. Čo si myslíte o kritike, že žiadna expertná organizácia nemá legitimitu na to, aby definovala rozvoj pre ostatných?